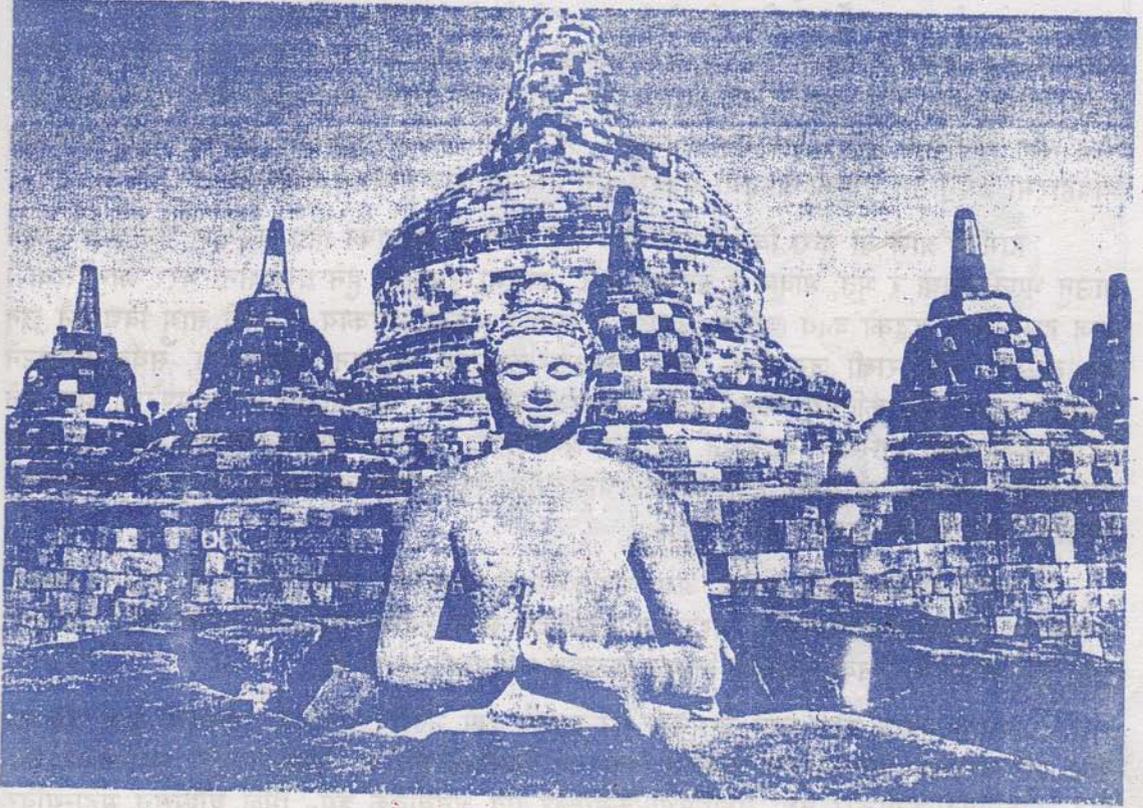

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

आजन्द भूमि

(नेपालको पहिलो बौद्ध मासिक पत्रिका)

बोरोबुदुरस्थित बुद्ध मूर्ति

वर्ष २८

अंक ८

ने. सं. ११२१ योमरिपुन्हि

वि. सं. २०५७ मंसिरपूर्णिमा

बु. सं. २५४४

A. D. 2000 Dec.

आभार व्यक्त

बुद्धधर्म-मानव मात्रको कल्याण निमित्त प्रतिपादित धर्म हो । यसको विकास भनेको समष्टिगतरूपमा विश्व जनसमुदायको निमित्त शान्ति प्रदान गरिने मूल आधार मैत्री करुणाका कुराहरूको माध्यमबाट मानवमात्रको लागि निर्वाणतर्फ अग्रसर गर्दै लाने धर्म हुन् ।

विश्व आज अतिसाँघुरिँदै गैरहेको अवस्थामा आपसी होडवाजी, छलकपट, विश्वासघाट एवं एकले अर्कालाई दमन गर्दै अगाडि बढिरहेको छ । त्यो हिजोको मानव इतिहासलाई नियालेर हेर्दा पनि छ र आज त विद्यमानै रहेको कुरा छ भने भोलिको पनि त्यही अवस्था नहोला भन्न सकिन्न यद्यपि यस्ता कुराहरूबाट हामी आँत्तिनु पर्ने अवस्था छैन । किन भने बुद्धहरूबाट प्रतिपादित बोधिपक्षिय धर्म आज पनि विद्यमान छन् । जसलाई अनुकरण गर्दै, हाम्रो दैनिक जीवनमा आंशिक मात्रै भए पनि व्यवहारमा अपनाउन सकेको खण्डमा अवश्यै पनि सुखमय जीवन जिउन सकिन्छौं ।

हामीले आज यो कुरा बिसर्नु हुन्न कि- सबै प्रकारले जगत्को हित कल्याण गर्न बुद्ध जन्मन आउनु भएको थियो र भूत, भविष्य र वर्तमान तीनै कालमा उपयुक्त हुने धर्मदेशना गरेर जानुहुन्थ्यो । आज हामी सामु बुद्धको काय (शरीर) नभएर के भयो ? बुद्धको धर्मकाय त हामी सामु विद्यमानै छन् भने त्यसमा श्रद्धा राखी जनगणको हित, कल्याण कामनार्थ बुद्धज्ञान, बोधिप्रदीप, सर्वत्र फैलाउने उद्देश्यले आज पनि कतिपय भिक्षु, गृहस्थ उपासक उपासिका, बौद्धविद्वान्हरू लागिपरेका छन् भने उदाहरणको लागि हालैमात्रै बुद्धवचन त्रिपिटक अन्तर्गतका चारवटा पुस्तकहरू प्रकाशित भई हामी सामु प्रस्तुत गरिएको छ अर्थात् त्यसको विमोचन समेत भई अगाडि आएको छ ती हुन्- विमानवत्थु, पेतवत्थु, थेरगाथा एवं बुद्धवंश ।

यसरी बेलाबखतमा बुद्धको अमृतवाणीहरूलाई जनसमक्ष प्रस्तुत गर्ने कार्य, विद्वान् लेखक, अनुवादक, प्रकाशक दाताहरूबाट भइरहेको सर्वविदित छ र त्यस्ता सद्वाहनीय काम कार्य भइरहेको कुरा आजका हामी मानवसमुदायको निमित्त उज्ज्वल भविष्यको संकेत हो ।

त्यस्ता महान् कार्य चाहे जोसुकैले गरे तापनि त्यो उदाहरणनीय र अतुलनीय कुरा हुन् भने आज यसै सन्दर्भमा नगरमण्डप श्रीकीर्ति विहारका विहाराधिपति प्रा. भिक्षु सुदर्शन महास्थविर तथा साहु ज्ञानज्योति कंसाकार तथा लक्ष्मीप्रभा कंसाकार एवं अनुवादक त्रय- भिक्षु बोधिसेन महास्थविर, भुवनलाल प्रधान, धर्मरत्न शाक्य 'त्रिशुली' आदि विशेष धन्यवादको पात्र हुनुभएको छ । सम्पूर्ण मानवमात्रको निमित्त, सद्धर्म (बुद्धद्वारा प्रतिपादित धर्म) चिरस्थायी एवं दीर्घजीवन निमित्त आज यी कार्य भएको छ, भनौ वहाँहरूको सहृदयबाट जुन अविस्मरणीय कार्य भएको छ त्यसनिमित्त-आनन्दभूमि, बौद्ध मासिक पत्रिका, आनन्दकुटी विहार गुठी वहाँहरू प्रति आभार व्यक्त गर्दछ ।

आनन्दभूमि

(नेपालको पहिलो बौद्ध मासिक पत्रिका)

सम्पादन सल्लाहकार
भिक्षु कुमार काश्यप
सुवर्ण शाक्य

सम्पादक/कम्प्यूटर सेटिङ्ग
भिक्षु पञ्जामूर्ति

सहयोगी
श्रा. प्रज्ञारत्न

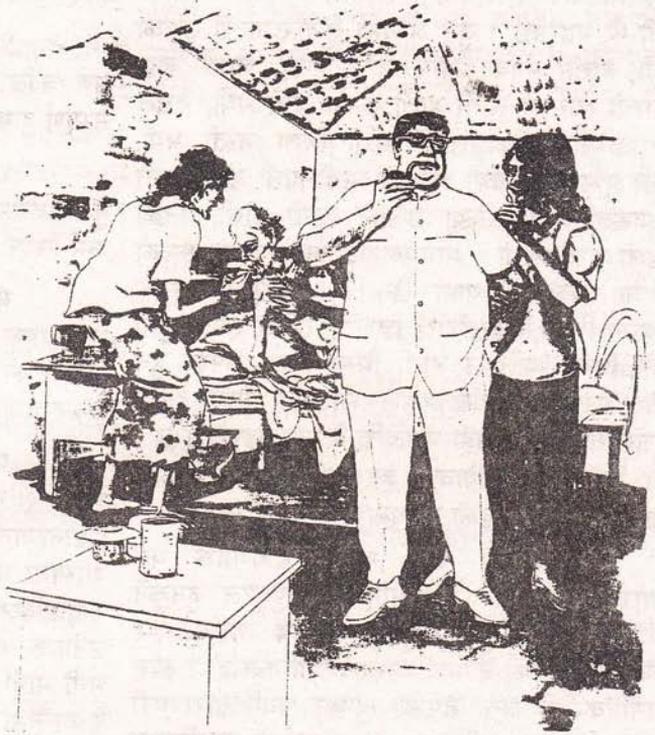
व्यवस्थापक
भिक्षु धर्ममूर्ति

व्यवस्थापन सहयोगी
श्रा. शासनरतन

प्रकाशक
आनन्दकुटी विहार गुठी
स्वयम्भू
फोन. नं. २७९४२०

कार्यालय
आनन्दकुटी विहार
स्वयम्भू, काठमाडौं
पोष्टबक्स नं. ३००७
फोन नं. २७९४२०

वर्ष २८ - अङ्क ८ - बु. सं. २५४४ - मंसीरपूर्णिमा

यो मातरं वा पितरं वा - जिष्णकं गतयोब्बनं ।
पहूसन्तो न भरति - तं पराभवतो मुखं ॥

जसले सामर्थ्य हुँदाहुँदै पनि दुर्बल वृद्ध आमाबाबुको
पालन पोषण गर्दैनन्, त्यो उसको पतनको कारण हुनेछ ।

वार्षिक शुल्क रु. ६०।-

आजीवन शुल्क रु. १,०००।-

एक प्रतिको रु. ६।-

बी. एस्. प्रिण्टिङ्ग प्रेस, लगन दलाछि, काठमाडौं, फोन नं. २६९०८४

सम्यक् दृष्टि

चित्ररत्न शाक्य

'सम्यक् दृष्टि' भन्नाले सही, यथाभूत, उपयुक्त रूपमा देख्नु भन्ने अर्थ लाग्छ । यो अर्थ शाब्दिक अर्थ हो । शाब्दिक अर्थ 'सम्यक् दृष्टि' जस्तो जटील विषयवस्तुलाई सम्झाउन साह्रै कमजोर ठहरिन्छ । यस अर्थले कसैले कसैलाई वास्तविक अर्थको आभाष मात्र दिए पनि ठूलो उपलब्धि हुन्छ । यही सम्यक् दृष्टिकै अभावमा अध्यात्मक्षेत्रमा परमलाभ भनेको अन्धाको हात्ती जै भइरहेछ । जुन अन्धाले सुँड समात्यो उसको लागी हात्ती भनेको साँप जस्तै हुन्छ, जसले खुट्टा समात्यो त्यसको लागी हात्ती खम्बा जस्तै भयो, जसले पेट छाम्यो उसको लागी हात्ती भित्ता जस्तो भयो, जसले पुच्छर समात्यो त्यसको लागी हात्ती डोरी जस्तो त जसले कान छाम्यो उसको लागी हात्ती भनेको नाडलो जस्तो भयो । यथार्थरूपमा हात्ती कस्तो रूपको छ त्यो कसैलाई थाहा छैन । उनीहरूले सम्यक् अध्ययन विना नै हात्तीलाई चिन्ने गरेकाले एउटै हात्ती भिन्न भिन्न व्यक्तिका लागी भिन्न भिन्न रूपको हुन गयो । परापूर्वकालदेखि अहिलेसम्म यस्तो मिथ्या दृष्टिले बहुसंख्यक मानिस सही मार्गदेखि विमुख भइरहेको छ । यस्तै मिथ्यादृष्टिको शिकार हुन पुगेका अनेकौं श्रमण ब्राह्मणहरू गौतम बुद्धको समयमा पनि रहेको भेटाउँछौं ।

बुद्धकालीन केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस विचारका थिए कि "कुनै पनि पुरुष पुद्गल जुनकुनै सुखदुःख वा असुख अदुःख अनुभव गर्छन् त्यो पूर्वजन्ममा गरेको कर्मका कारणकै प्रतिफल हो । त्यस पुरानो कर्मको अन्त तपस्या (दुष्कर चर्या) द्वारा गरी नयाँ कर्म नगर्दा भविष्यमा यस्ता कर्मको फलविपाक भोग्नु बाँकि रहँदैन । यसरी कर्म क्षय भएपछि दुःख क्षय हुन्छ, दुःख क्षयले वेदना क्षय हुन्छ, वेदना क्षयले सबै प्रकारको दुःख निजीर्ण (फेरि उत्पन्न नहुने) हुन्छ । यस्तो कुरा निगन्थहरू (जनमतानुयायी)हरू भन्दछन् । तर उनीहरूलाई उनीहरूको यस सिद्धान्तको जडका रूपमा रहेका निम्न कुराहरू बारे नै थाहा छैन । जुन सिद्धान्तको आधारभूत तथ्यहरू बारे नै थाहा छैन भने त्यो सिद्धान्त ठीक छ भन्ने कुरा उसलाई कसरी थाहा हुन्छ ?

ती निगन्थहरूलाई के आधारभूत कुराहरू

थाहा छैन ?

१. हामी पहिले पनि थियौं कि थिएनौं ?
२. हामीले अहिले ठानेको जस्तो पापकर्म पहिले (पूर्वजन्ममा) गरेका थियौं कि थिएनौं ?
३. हामीले पहिले के के पापकर्म गरेर आएका थियौं ?
४. तपस्याबाट कति दुःख निजीर्ण भइसक्यो, अब कति दुःख निजीर्ण हुन बाँकि छ र त्यसपछि सम्पूर्ण दुःख निजीर्ण या हुँदैन ?
५. यस जन्ममा अकुशल धर्महरूको प्रहाण र कुशलधर्महरूको उत्पादन हुनु छ कि छैन ? त्यस्तो कर्म लिएर आएको छ कि छैन ?

यी माथिका प्रश्नहरूका बारेमा ती निगन्थहरू निरुत्तर रहन्छन् । यही नजान्नाको कारणले उनीहरूको बनाइ उपयुक्त छैन कि तपस्याद्वारा वा दुष्कर चर्याद्वारा सम्पूर्ण दुःख निजीर्ण बनाउन सकिन्छ ।

यसै जन्ममा फल दिने ५ धर्महरू छन् (१) श्रद्धा (२) रुची (३) अनुश्रव (४) आकारपरिवितर्क (५) दृष्टिनिध्यान क्षान्ति । निगन्थहरूलाई तिमीहरूको शास्त्रमा कस्तो श्रद्धा, रुची, अनुश्रव, आकारपरिवितर्क र दृष्टिनिध्यानक्षान्ति छ भनी सोझा निरुत्तर रहन्छन् । उनीहरू आफ्ना शास्ता ज्ञातिपुत्र सर्वज्ञ, सर्वदर्शी छन् भनी मानी दिन्छन् तर कसरी छ त्यो जान्दैनन् । मान्नु र जान्नुमा धेरै फरक छ ।

उनीहरू उपक्रम (साधना) र प्रधान (प्रयत्न) तीव्र भएको बेला तीव्र वेदना र तीव्र नभएको बेला वेदना पनि तीव्र नभएको अनुभव गर्छन् । त्यसैले पनि यो दुःख निजीर्ण गराउने खालको होइन भन्ने जनाउँछ । उनीहरू मोहवश, अज्ञानतावश उपक्रमबाट दुःख भोगेर दुःख निजीर्ण भएको मान्दछन् ।

फेरि, १. यस जन्ममा भोग्नुपर्ने कर्मलाई उपक्रम वा प्रधानद्वारा अर्को जन्ममा भोग्ने बनाउन सकिन्न र अर्को जन्ममा भोग्नुपर्ने कर्मलाई उपक्रमको सहायताले यस जन्ममा भोग्नु बनाउन असम्भव छ ।

२. सुख भोगाउने कर्मलाई दुःख भोगाउने र दुःख भोगाउनेलाई सुख भोगाउने पनि बनाउन असम्भव छ ।

३. बुढेशकालमा भोग्नुपर्ने दुःखलाई बाल्य वा किशोर अवस्थामै र बाल्य वा किशोर अवस्थामा भोग्नुपर्ने दुःख बुढेशकालमा योग्य बनाउन असम्भव छ ।

४. अल्पवेदनीय (थोरै समयसम्म भोग्य) लाई बहुवेदनीय (धेरै समयसम्म भोग्नुपर्ने) र बहुवेदनीयलाई अल्पवेदनीय बनाउन सकिन्छ ।

५. अवेदनीय (अभोग्य)लाई वेदनीय(भोग्य) र वेदनीयलाई अवेदनीय बनाउन सकिन्छ ।

त्यसैले निगन्थहरूद्वारा गरिने सबै उपक्रमहरू तथा प्रधानहरू निष्फल हुन्छन् । किनकि उनीहरू जन्म जन्मान्तरमा भोग्नुपर्ने कर्महरू तपस्याद्वारा भोगेर निजीर्ण बनाउने कुरामा विश्वास गर्छन् ।

सफल उपक्रम, सफल प्रधान

साधक भिक्षुद्वारा गरिने सबै उपक्रम र प्रधान सफल हुन सक्छ । ती यसरी हुन्छन् ।

१. कुनै साधक भिक्षु दुःखले अनभिभूत(पीडित नभएको) शरीरलाई दुःख अभिभूत(पीडित) बनाउँदैन ।

२. धार्मिक क्रियाबाट हुने सुखको परित्याग गर्दैन ।

३. त्यस सुखले आफूलाई मूर्च्छित हुन पनि दिँदैन ।

४. उसलाई यो थाहा हुन्छ कि यस दुःख-हेतुको संस्कार हटाउने अभ्यास गर्नेहरू यस अभ्यासद्वारा विराग हुन्छ ।

५. यस दुःख निदानको उपेक्षा गर्नेहरू उपेक्षा भावनाद्वारा विराग हुन्छ ।

साधक भिक्षुहरूले निम्न तरीकाहरू अपनाएर दुःखबाट मुक्त भएको हामी पाउँछौं ।

१. जुन जुन भावना ध्यानबाट विराग हुन्छ त्यस भावनाको सहायताले साधक आफ्नो दुःख निजीर्ण बनाउँछ । उदाहरणको लागि कुनै पुरुष एक स्त्रीसँग आसक्त भएको हुन्छ । यदि त्यो पुरुषले त्यस स्त्रीलाई

अन्य पुरुषसँग बसेर कुराकानी, हासपरिहास गरिरहेको देख्यो भने त्यस आसक्त पुरुषमा दुःख दौर्मनस्य उत्पन्न हुन्छ । यो के कारणले भएको ? त्यो पुरुषको त्यस स्त्रीप्रतिको आसक्तिको कारणले हो । यदि त्यस पुरुषले त्यो कारण (आसक्ति) लाई क्षय गर्नमा प्रयत्नरत रह्यो भने आसक्ति हटेपछि त्यस स्त्रीलाई अन्य पुरुषसँग हासपरिहास गरिराखेको देखेपनि उसलाई दुःख दौर्मनस्य पीडा हुँदैन । यो किन त ? दुःख दौर्मनस्य उत्पन्न गराउने कारण, त्यस स्त्रीप्रतिको आसक्ति हट्नाले हो । यसरी आसक्ति हटाउँदा पनि उसले पीडा भोग्दैन र पछि त्यस स्त्रीलाई अरूसँग हासपरिहास गरिराखेको देखे पनि दुःखी हुँदैन । यसरी सुखै सुखबाट दुःखमुक्त हुन्छ ।

२. यदि कुनै साधक भिक्षु सुविधाजनक साधनाबाट आफूमा अकुशल धर्मको वृद्धि र कुशल धर्मको क्षीण हुँदै गएको देखेर आफूलाई दुष्कर साधनामा लगाए पनि त्यसलाई त्यतिबेलासम्म मात्र जारी राख्दछ जबसम्म उसको उद्देश्य पूरा हुँदैन वा कुशल धर्मवृद्धि र अकुशल धर्मको क्षय भएपछि त्यो दुष्कर साधना छोड्छ । जसरी बाण बनाउनेले तबसम्म त्यो बाणलाई आगोमा तताउँछ जबसम्म त्यसको टुप्पोलाई चेप्ट्याएर तीखो बनाउँदैन । बाण तयार भएपछि फेरि त्यसलाई आगोमा राखिदैन ।

३. दुःख निरोध प्रतिपदाको भावनाद्वारा

यस लोकमा तथागत अर्हत् सम्यक् सम्बुद्ध विद्याचरण सम्पन्न आदि नौ गुणले सम्पन्न उहाँ घर छाडी प्रव्रजित भई अहिंसा आदि आर्य शीलस्कन्धले युक्त भई चक्षुआदि छ इन्द्रियसंवरले युक्त भई आभिक्रान्त प्रतिक्रान्त आदि सम्पूर्ण विषयमा सम्प्रज्ञानकार भई आर्य स्मृतिसम्प्रजनले युक्त भई एकान्तवासस्थानमा बसी भोजनपछि आसन लगाएर शरीरलाई सीधा राखी स्मितलाई सम्मुखमा उपस्थित गराउँछ । लोभ हटाई चित्त शुद्ध पार्छ । व्यापाद, स्त्यानमिद्ध, औद्धत्य, कौकृत्य, विचकिच्छा आदि ५ नीवरणहरू हटाई प्रथम ध्यान प्राप्त गर्छ, वितर्क विचारहरूको उपसम गरी द्वितीय, एवं रूपले तृतीय चतुर्थ ध्यान प्राप्त गरी विचरण गर्छ । यसरी समाहित चित्तद्वारा अनेक पूर्वजन्महरूको स्मरण गर्छ, दिव्य चक्षुले प्राणीहरू च्युत भई फेरि उत्पन्न भएको देख्छ ।

यही समाहित चित्तले जन्म क्षीण भएको साधना पूर्ण भएको अब अरु गर्न बाँकि केही नभएको कुरा अनुभूतिद्वारा जान्दछ । यो कुनै कोरा कल्पना होइन, सुनेर सुनाएको कुरा होइन । सबै साक्षात्कारबाट अनुभव गरेर जानेको हो । यस मार्गबाट गुज्रने सबैले अनुभूतिद्वारा जान्न सकिने विद्या हो । यस प्रकारले त्यस साधकको उपक्रम र प्रधान सफल हुन्छ । जुन दश स्थानमा निगन्थहरू निन्दित हुन्छन् त्यही दश स्थानमा तथागतको प्रशंसा हुन्छ ।

निगन्थहरू निन्दनीय हुने स्थान -

१. यदि प्राणी पूर्वकृत कर्मको कारण सुख दुःख भोग्छ भने निगन्थहरू निश्चय नै पूर्व अकुशल कर्म भएका हुन् त्यसैले उनीहरू यस जन्ममा तीव्र वेदना भोग्छिन् ।

२. यदि प्राणी ईश्वरनिर्मित भए यी निगन्थहरू निश्चय पनि कुनै पापी ईश्वरद्वारा निर्मित हुन् जसले गर्दा आज उनीहरू यो दुःखमय वेदना भोग्छिन् ।

३. यदि प्राणी पूर्वजन्मको प्रारब्धको संसर्गबाट सुखदुःख भोग्छ भने यी निगन्थहरू पूर्वजन्ममा जरूर पापमय कर्म संगतिमा थियो होला ।

४. अभिजातिको कुलको कारण प्राणी उत्पत्ति हुन्छ भन्ने माने पनि निगन्थहरू जरूर पापी जातिको होला भन्ने बुझिन्छ ।

५. यसै जन्मको उपक्रमको परिणति सम्झे पनि निगन्थहरू पापमय उपक्रममा रहेको प्रतित हुन्छ । जसको कारण कटुक, तीव्र वेदना भोग्नु परिरहेको छ ।

६. यदि प्राणी पूर्वजन्मकृत कर्मको कारण सुख दुःख भोग्छ भन्ने माने पनि निगन्थहरू निन्दनीय छन् र यदि त्यसलाई नमाने पनि उनीहरूको खण्डन हुने हुँदा निन्दाको पात्र नै मानिन्छन् ।

७. प्राणीहरू ईश्वर निर्मित माने पनि नमाने पनि निगन्थहरू दुःख भोग्छिन् हुनाले निन्दनीय हुन्छन् ।

८. यदि प्राणी पूर्वोक्त संगतिको कारण सुख दुःख भोग्छ भन्ने माने पनि नमाने पनि निगन्थहरू निन्दनीय हुन्छन् ।

९. अभिजाति कुलको कारण सुखदुःख भोग्छ भन्ने माने पनि नमाने पनि निगन्थहरू निन्दनीय छन् ।

१०. प्राणी यस जन्ममा कृत कर्मको कारण सुखदुःख भोग्छ भन्ने माने पनि नमाने पनि निगन्थहरू निन्दनीय हुन्छन् ।

तथागतको प्रशंसा हुनेस्थान -

१. तथागत पहिले पुण्यकर्मवाला हुनुहुन्थ्यो त्यसैले यस जन्ममा आश्रवरहित सुखमय वेदना अनुभव गर्दै हुनुहुन्छ ।

२. त्यो तथागत निर्माण गर्ने ईश्वर जरूर कोही भद्र ईश्वर हुनुपर्छ जसले गर्दा तथागत जस्तो सुखी प्राणी निर्मित भयो ।

३. पूर्वजन्मकृत कर्मको संसर्गको दृष्टिकोण-बाट पनि तथागत पुण्यमय पूर्वजन्मकृत कर्मको संसर्गबाट भएको ठहरिने हुनाले प्रशंसनीय नै हुन्छ ।

४. अभिजाति कुल अनुसारको दृष्टिकोणले पनि तथागत उत्तम कुलको मानिनुहुन्छ ।

५. यसै जन्मको उपक्रमको परिणतिअनुसार सोचे पनि तथागत सुन्दर उपक्रममा हुनुहुन्थ्यो भन्ने बुझिन्छ, जसले गर्दा अहिले आश्रवरहित सुख अनुभव गरिरहनुभएको छ ।

६. पूर्वजन्मकृत कर्मअनुसार सुखदुःख भोग्छ भन्ने माने पनि तथागत प्रशंसनीय हुन्छ त्यसलाई नमाने पनि आश्रवरहित सुखी हुनाले प्रशंसनीय नै रहन्छ ।

७. प्राणीहरू ईश्वर निर्मित हुन् भन्ने माने पनि नमाने पनि सुखानुभव गर्ने हुनाले प्रशंसनीय नै हुन्छन् ।

८. प्राणी पूर्वोक्त संगतिको कारण सुख दुःख भोग्छ भन्ने माने पनि नमाने पनि तथागत प्रशंसनीय हुन्छ ।

९. अभिजातिकुलको कारणलाई माने पनि नमाने पनि तथागत प्रशंसनीय छन् ।

१०. प्राणी यस जन्मकृत कर्मको कारण सुखदुःख भोग्छ भन्ने मान्दा पनि नमान्दा पनि तथागत सुख अनुभव गरिराख्ने हुनाले प्रशंसनीय हुन्छ ।

- मज्झिम निकाय देवदह सुत्त

माथिका सबै व्याख्याहरूबाट यो स्पष्ट हुन्छ कि निगन्थहरू दुःख भोगेर वा दण्डित भएर दुःख निजीर्ण गर्ने प्रकृया अपनाउने भएकोले निन्दनीय भयो र तथागत दण्ड नभोगीकन दुःख निजीर्ण वा क्षीणकर्मा हुने विधि अपनाउने हुँदा प्रशंसनीय भयो । निगन्थहरूको प्रकृया कल्पना र मान्यतामा आधारित छ भने तथागतका प्रकृया साक्षात्कारमा आधारित छ । कल्पना नितान्त असत्य हो भने साक्षात्कार यथार्थ सत्य हो । त्यसकारण निगन्थ शिष्यहरूलाई उनीहरूको दुःख निजीर्ण प्रकृयासम्बन्धी यथार्थ ज्ञानबारे प्रश्न गर्दा निरुत्तर रहे जै तथागतका शिष्यहरू निरुत्तर हुँदैनन् । उनीहरूले आफैले साक्षात्कार गरेर अनुभव गरिसकेका हुनाले स्पष्ट उत्तर दिन सक्छन् । प्रकृयाबारे र प्रकृयासंग सम्बन्धित सबै कुरा राम्ररी बताउन सक्छन् । कुनै कुरा पनि उनीहरूको जानकारी बाहिर हुँदैन ।

यसरी कल्पनाद्वारा जान्नु र मान्नु 'मिथ्यादृष्टि' हो भने साक्षात्कारद्वारा जानेर त्यसलाई धारण गर्नु 'सम्यक् दृष्टि' हो ।

अर्कोतर्फ निगन्थहरू कर्मविपाक स्वरूप तपस्याद्वारा दुःख भोगेर दुःख निजीर्ण गर्ने प्रयत्न गर्छन् । उनीहरू एक प्रकारका भोगी हुन् । दुःख भोगी । दुःख भोगले द्वेष उत्पन्न गराउँछ र द्वेष क्लेश नै हो । योगी मात्र मुक्त हुनसक्छ भोगी होइन । त्यसकारण दुःखमुक्ति साधनामा लाग्ने योगी भोगी बन्दैन । उ केवल द्रष्टा वा दर्शक भएर हेरिरहन्छ । दर्शक भएर कर्म क्लेशहरूको तमाशा, नामरूप उत्पत्ति विनाशको तमाशा हेरिरहन्छ । द्रष्टा पनि दुई प्रकारको हुन्छ । एक तमाशा तथा खेलमा संलग्न द्रष्टा अर्को तटस्थ द्रष्टा । संलग्न द्रष्टालाई त्यस तमाशासंग उसको उपादान हुन्छ, उ भोगी हुन्छ । तमाशाले दिने हर्षविस्मात्मा उ भागीदार हुन्छ । हामीले यदाकदा फुटबल तथा क्रिकेट म्याच हेर्न जाँदा अनुभव गरेका हुन्छौं कि हामी अनायासै एउटा टीमलाई मनपराएर उसको पक्षमा कराउन, चिच्याउनसम्म थाल्छौं । त्यो हाम्रो संलग्न द्रष्टा हुनाको उदाहरण हो । यो खालको द्रष्टा योगी होइन भोगी हो । तटस्थ द्रष्टालाई त्यस तमाशासंग कुनै लेनदेन हुँदैन । उ असंलग्न रहन्छ । यसरी कर्म क्लेशहरू तथा नामरूपको उत्पत्ति विनाशलाई राम्ररी जान्दछ र मेरो कर्मक्लेश यति नाश भइसक्यो, यति बाकि छ, यी पनि

सम्पूर्ण नाश भएर अन्तमा क्लेशरहित भई क्षीणास्रव हुन्छ भन्ने पूरा ज्ञान उसलाई हुन्छ । यही नै सम्यक् दृष्टि हो । बुद्धले सिकाएका कुराहरू सम्पूर्ण सम्यक् दृष्टि आधारित भएकोले त्यसमा अपूर्णता रहँदैन । यसरी यो आदिकल्याण, मध्यकल्याण, पर्यवसान्तकल्याणकारी छ । यो सत्था सुव्यञ्जन भएकोले केवल परिपूर्ण, परिशुद्ध पर्यवदात छ । मिथ्यादृष्टिको कारणले ओढीराखेको साम्प्रदायिकताको खोल फुकालेर फाल्न सके र सम्यक् दृष्टि युक्त बन्न सकेमात्र 'तमसोमा ज्योतिर्गमय' "असतोमा सद्गमय" "मृत्युर्मा अमृतगमय" जस्तो वेद वाक्यद्वारा निर्देशित उच्च उद्देश्य पनि पूरा गर्न सकिन्छ । □

बाँच्ने नै हो, यदि भने

प्रा.गणेश माली

केवल दुःखको पोको भएर नबाँच्, मान्छे, यहाँ, जन्म जन्मसम्म दुःख भोगी सुखको आशामा । शरीर र मनका कामनाहरूलाई आफ्नो ठानी, पूर्ति गर्न खोज्दा खोज्दै, दुःखको भुमरीमा अल्झिँदै जीवन नबिताऊ । थाहा पाऊ, कामनाको पूर्ति कहिल्यै हुँदैन, केवल कामनाको रूपान्तर मात्र हुन्छ यहाँ ! यो अनित्य शरीर र मन तिम्नो होइन, परिवर्तनशील छ यो संसार, केवल परिवर्तन मात्र छ यहाँ, न त केही हुन्छ परिवर्तित, न गर्छ कुनैले परिवर्तन यहाँ, सब स्वभाववश पलपल बदलीरहन्छन् यहाँ । यस्तैमा, अज्ञानवश अनि संस्कारवश, शरीर र मनलाई नित्य सम्झी प्यारो ठानी, संसारको जंजालमा फँसेर, सुख-सुख भन्दै दुःखको ज्वालामा जलीरहेछौं यहाँ ! बाँच्ने नै हो यदि भने, ए मान्छे ! ठीकसंग बाँचन सिक । आर्यसत्यको प्रकाशमा, शील-समाधि-प्रज्ञाको राजमार्गमा हिँड्दै अनि प्राणीहरूको उद्धार गर्न, लोकको हित र कल्याण गर्न, अनन्त समयसम्म बाँच यहाँ !

पालि वाङ्मयमा लुम्बिनीको उल्लेख

- भिक्षु विपस्सी

लुम्बिनीमा भगवान् बुद्धको जन्म भएको घटना आधुनिक नेपाल अधिराज्यको सरहदभित्र भएका मानव-संस्कृति र सभ्यताको सुनिश्चित वर्णनहरूमा प्राचीनतम हो । यो घटना विश्वको धार्मिक तथा सांस्कृतिक आन्दोलनका इतिहासमा अत्यन्त ठूलो महत्त्वको मानिन्छ । लुम्बिनीमै रहेको सम्राट् अशोकबाट ईशापूर्व तेस्रो शताब्दीमा उत्कीर्णित शिलाभिलेखबाट नै यो घटना प्रमाणित भएको छ । त्यसमा उल्लिखित अभिलेखको पाठ यस प्रकार छ -

देवानपियेन पियदसिन लाजिन वीसति-
वसाभिसितेन अतन आगाच महीयिते हिद बुधे जाते
सबयमुनी ति सिलाथिगघभीचा कालापित, सिला-थभे
च उसपापिते हिद भगवं जाते ति लुम्बिनी-गामे
उबलिके कटे, अठभागिये च.

अर्थ- "देवताहरूका प्यारा प्रियदर्शी (अशोक) राजाले आफ्नो राज्याभिषेक भएको २० वर्ष पुग्दा यहाँ सवारी भई दण्डवत्(पूजा) गरिबक्स्यो । यहाँ शाक्यमुनि बुद्धको जन्म भएकोले हुंगाको चिनो राखेर एउटा शिलास्तम्भ खडा गर्न लगाइबक्स्यो । यहाँ भगवान्को जन्म भएको ठाउँ हो भनी लुम्बिनीग्राममा प्राणीबलिमुक्त (निषेध) गरी अष्टांगिक मार्गमा लाग्न पनि प्रेरणा बक्स्यो ।"

अभिलेखमा उल्लिखित लुम्बिनीमा शाक्यमुनि भगवान् बुद्धको जन्म भएको अभिव्यक्ति सम्बन्धमा पालि वाङ्मय अर्थात् पालि त्रिपिटकका साथै त्यसका अर्थकथा, टीकाहरूमा रहेका वर्णनले थप कुराहरू स्पष्ट पार्ने हुँदा यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ ।

भगवान्को पवित्र जन्म-स्थल लुम्बिनीको अवस्थितिबारे विभिन्न अर्थकथाहरू एकमुखले जै उल्लेख गर्दछन् -

..... द्विन्नपन नगरानं अन्तरे उभयनगर
वासिनीपि (परिभोगारहं) लुम्बिनीवनं नाम (मंगल)
सालवनं अत्थि ।

अर्थ- दुइटो नगरका बीचमा दुइटै नगरका वासिन्दाहरूबाट (उपभोग्य) लुम्बिनीवन नाम भएको (मंगल) शालवन छ ।

बुद्ध-जन्म हुन अगाडी बोधिसत्त्वकी आमा रानी महामायादेवी लुम्बिनी गएको वर्णन यसप्रकार छ-

महामायापि देवी पत्तेन तेलंविय दसमासे
कुच्छिना बोधिसत्तं परिहारित्वा परिपुण्णगम्भा
जातिघरं गन्तुकामा सुद्धोदन महाराजस्स आरोचेसि
"इच्छामहं, देव, कुलसन्तकं देवदहनगरं गन्तुन्ति ।'
राजा साधूति सम्पटिच्छित्वा कपिलवत्थुतो याव
देवदहनगरा मगं समं कारेत्वा कदलिपुण्णघट
धजपटाकादीहि अलंकारापेत्वा देवि सुवण्णसिक्विकाय
निसीदापेत्वा अमच्चसहस्सेन उक्खिपापेत्वा महन्तेन
परिवारेन पेसेसि ।

पृ. १।६३, १. एककनिपातो, जातक-अट्टकथा-१

पृ. ३१५, २७ गोतम बुद्ध वण्णना, बुद्धवंस -
अट्टकथा ।

अर्थ- पात्रमा भएको तेल बोक्ने जै (=होशियारीपूर्वक) दशमहिनासम्म बोधिसत्त्वलाई गर्भमा रक्षा गरी गर्भ पूर्ण भएकी महामायादेवी आफन्तहरूको घर जाने इच्छा लागेर शुद्धोदन महाराजलाई बिन्ती चढाइन्- 'हे देव, म माइती देवदह नगर जान चाहन्छु ।' अनि राजाले 'ठिक छ' भनी स्वीकार गरी कपिलवस्तुदेखि देवदह नगरसम्मकै बाटोलाई सम्प्राउन लगाई त्यहाँ केराको बोट, पूर्णघट, ध्वजा-पताका आदिद्वारा सजाउन लगाई देवीलाई सुवर्णको पालकीमा बसालेर सहश्र अमात्यहरूद्वारा बिदा गर्न लगाई महान् परिवारका साथ पठाउनुभयो ।

त्यसपछि -

.....अमच्चा रब्बो आरोचेत्वा देवि गहेत्वा
तं लुम्बिनीवनं पविसिंसु ।...

-पृ. १५, २७ गोतम बुद्धवण्णना, बुद्धवंस- अट्टकथा

अर्थ- अमात्यहरू राजालाई बिन्ती चढाई (=राजाबाट बिदा लिएर) त्यो लुम्बिनीवनमा प्रवेश गरे ।

..... तं तस्मिं समये मूलतो पद्दय याव
अग्गसाखा सब्बं एकपालिफुल्लं अहोसि, साखन्तरेहि
चेव पुप्फन्तरेहि च पञ्चवण्णा भमरगणा नानप्यकारा

च सकुणसंघा मधुरस्सरेण विक्कन्ता विचरन्ति ।
सकलं लुम्बिनीवनं चित्तलतावनसदिसं महानुभावस्स
रब्बो सुसज्जितं आपानमण्डलं विय अहोसि ।

पृ. १।६३, १. एककनिपातो, जातक-अट्टकथा-१

पृ. ३१५, २७ गोतमबुद्धवण्णना, बुद्धवंस- अट्टकथा

पृ. १।६६, १. बुद्धवग्गो, अपदान-अट्टकथा-१

अर्थ-त्यो (लुम्बिनीवन) त्यसबेला
फेदेदेखि हांगाका टुप्पा-टुप्पासम्म नै फूल फुलेर एक
जुप्पा जस्तो भएको थियो । हांगाहरूका मास्मा र
फूलका मास्मा पाँच रंगका भ्रमरगणहरू, नानाप्रकारका
चराचुरंगीहरू मधुर स्वरले गाउँदै विचरण गरिरहेका
थिए । सम्पूर्ण लुम्बिनीवन चित्रलतावन जै, महाप्रतापी
राजाका सुसज्जित मधुशाला जै गुलजार थियो ।

विभूसिता बालजनातिचालिनी,
विभूसितांगि वनितेव मालिनी,
सदा जनानां नयनालिमालिनी,
विलुम्पिनीवाति विरोचि लुम्बिनी ॥

पृ. ३१५, २७ गोतमबुद्धवण्णना, बुद्धवंस - अट्टकथा

अर्थ- आफना शरीर सजाएका भ्रमणगणका
खुबै प्यारो, मानिसका आखाजस्ता माहुरीहरूबाट
छोपिनाले ऋकीऋकाउ भई प्रकृतिबाट श्रृंगार गरिएको
लुम्बिनी बालजनहरूको मनलाई खुबै चञ्चल गराउने हो ।

महामायादेवी यस्तो लुम्बिनी वनको सौन्दर्य-
रसपान गर्दै गर्दा भगवान् बुद्धको जन्म भएको हो ।
अर्थकथाचार्यहरू अनेक प्रसंगमा भन्दछन् -

दसमासे मातुकुच्छ्रयं वसित्वा लुम्बिनीवने
मातुकुच्छ्रयो निक्खमन्तोपि ... बहुजनहिताय पटिपन्नो ।

पृ. २।२१९, ७. महागोविन्दसुत्त वण्णना,
महावग्ग - अट्टकथा (दी.नि.)

अर्थ- भगवान् बुद्धले दशमाससम्म आमाको
गर्भमा बसी लुम्बिनीवनमा आमाको गर्भबाट निस्कनु-
भएको पनि बहुजन हितको लागि गर्नुभएको हो ।

अर्को पनि -

आयाचित्त मनुस्सूपपत्तिको तासं देवतानं
पटिब्बं दत्त्वा, कतपञ्चमहाविलोकनो सद्यराजकुले

सुद्धोदन महाराजस्स गेहे सतो सम्पजानो तत्थ ठत्वा,
सतो सम्पजानो ततो निक्खन्तो लुम्बिनीवने
लद्धामिजातिको।

पृ. २, १. एककनिपात, धेरीगाथा-अट्टकथा ।

अर्थ- (भगवान् बुद्ध) मनुष्य भई जन्मलिन
प्रार्थना गरिएपछि ती देवताहरूलाई स्वीकृति दिएर
पञ्चमहाविलोकन गरेर, शाक्यराजकुलमा सुद्धोदन
महाराजका गृहमा स्मृति सम्प्रजन्ययुक्त भई आमाको
पेटमा प्रवेश भई, स्मृतिसम्प्रजन्य युक्त भई
दशमहिनासम्म त्यहाँ बसी, स्मृति-सम्प्रजन्ययुक्त भएर
नै त्यहाँबाट निस्केर लुम्बिनीवनमा उत्तम-ढंगले जन्म
लिएका हुनुहुन्छ ।

लुम्बिनीमा महान् भगवान् बुद्धको जन्म हुँदा
पूरकका रूपमा अन्य स्थानहरूमा अरू पनि जन्मेका
थिए । भनिएको छ -

यस्मिं पन समये अम्हाकं बोधिसत्त्वो
लुम्बिनीवने जातो, तस्मिंयेव समये राहुलमातादेवी,
आनन्दत्थेरो, छन्नो अमच्चो, कालुदायी अमच्चो,
कण्डक अस्सराजा, महाबोधिरूक्खो, चतस्सो
निधिकुम्भयो च जाता ।

पृ. १।६७, १. बुद्धवग्गो, अपदान-अट्टकथा

पृ. ३१७, २७. गोतमबुद्धवंस, बुद्धवंस- अट्टकथा

पृ. १।६३, १. एकक निपात, जातक-अट्टकथा- १

अर्थ- जुनबेला हाम्रा बोधिसत्त्व लुम्बिनीवनमा
जन्मनुभयो उसैबेला राहुलमातादेवी, आनन्दस्थविर,
छन्न अमात्य, कालुदायी अमात्य, कण्ठक अश्वराज,
महाबोधिरूख र ४ वटा निधिकुम्भहरू उत्पन्न भएका
थिए ।

भगवान् बुद्धको जन्मभएको स्थान लुम्बिनी
नेपालको हो भनेर कसैकसैले उल्लेख नगर्दा लुम्बिनीले
दिएको मैत्री, करुणा, मुदिता र उपेक्षा अर्थात्
चतुर्ब्रह्मविहारलाई बिर्सेर तीव्र रोष गर्ने बानि परेका
धर्मावलम्बीहरूले आचार्यहरूका निम्नलिखित भनाइ
पठनीय छ -

..... भगवाही पठमं लुम्बिनवने, दुतियं
बोधिमण्डेति लोकियलोकुत्तराय उप्पत्तिया वनेयेव
उप्पन्नो।

पृ. १।१५, १. मूलपरियायवर्गो, मूलपण्णास-
अट्टकथा

पृ. १।१३, १. रूपादिवर्गवण्णना, एककनिपात-
अट्टकथा

पृ. २।११८, ४. इन्द्रियकथा, पटिसम्भेदामर्ग-
अट्टकथा

पृ. १।५८, वेरञ्जकण्ड, पाराजिककण्ड-अट्टकथा

अर्थ- भगवान् त पहिलोचोटि लुम्बिनीमा,
दोश्रोचोटि बोधिमण्डपमा गरी लोकिय र लोकुत्तरबाट
उत्पन्न हुँदा वनमा नै उत्पन्न हुनुभएको थियो ।

यो भनाइको व्याख्या यसरी दिइएको छ ।

..... भगवा पठमं लुम्बिनीवने दुतियं
बोधिमण्डेति लुम्बिनीवने रूपकायेन जातो, बोधिमण्डे
धम्मकायेन ।

पृ. १।१८६, वेरञ्जकण्डवण्णना, सारत्यदीपनी-
टीका

अर्थ- 'भगवान् त पहिलोचोटि लुम्बिनीवनमा,
..... दोश्रोचोटि बोधिमण्डपमा' भनेको
लुम्बिनीमा रूपकायद्वारा र बोधिमण्डपमा धर्मकायद्वारा
जन्मनुभएको हो भनेको हो ।

यसरी धर्मकायद्वारा बोधिमण्डपमा जन्मेर
द्विज भइसक्नुभएका (=दुइचोटि जन्मनुभएका) भगवान्
बुद्ध आफ्नो रूपकायद्वारा जन्म भएको स्थान
लुम्बिनीवनमा केही दिनको लागि भएपनि बस्नुभएको
थियो । यसको प्रमाण-वाक्य यस प्रकार छ -

..... भगवा तं निगमं निस्साय लुम्बिनीवने
विहरति ।

पृ. ४।१, १. देवदहसुत्तवण्णना, १. देवदहवर्गो,
उपरिपण्णास-अट्टकथा, (संयुत्तनिकाय)

अर्थ- भगवान् त्यो (=देवदह) निगमको
आश्रय लिई लुम्बिनीवनमा बस्नुहुन्छ ।

लुम्बिनीमा भगवान् बुद्धको जन्म भएको बारे
अर्थकथा, टीका ग्रन्थहरूले गरेका यस्ता सम्पूर्ण
उल्लेखहरूबाट देखाएका श्रद्धा, भक्ति र उमंग वस्तुतः
प्राचीनतम बौद्धग्रन्थ त्रिपिटकमा नै स्पष्ट छ । त्यहाँ
यस्तो उल्लेख छ-

सो बोधिसत्तो रतनवरो अतुल्यो,
मनुष्यलोके हितसुखाय जातो ।
सक्यानं गामे जनपदे लुम्बिनेय्ये,
तेनम्हा तुह्वा अतिरिव कल्यरूपा ॥

पृ. १८५, नालकसुत्त, ३. महावर्ग, सुत्तनिपात,
खुदकनिकाय

अर्थ- उहाँ बोधिसत्त्व अद्वितीय रतनवर
मनुष्यलोकमा, शाक्यहरूको ग्राम लुम्बिनी जनपदमा
(सबैका) हितसुखका लागि जन्मनुभयो । त्यसैले हामी
अत्यन्त सन्तुष्ट र खुशी छौं ।

सहायक सन्दर्भ-
छद्मसंगायना, सीडीरम(भर्सन २.०)
प्रकाशक: विपश्यना रिसर्च इन्स्टिच्यूट
धम्मगिरी, इगतपुरी, ४२२-४०३
डिस्ट्रिक्ट-नासिक, इण्डिया ।

श्रीलंका बौद्ध तीर्थ यात्रा

बौद्ध मित्रराष्ट्र श्रीलंकाको ऐतिहासिक बौद्ध तीर्थस्थलहरूको भ्रमण तथा अवलोकन गरी
पुण्य सञ्चय गर्नुहोस् । भ्रमण यही २०५७ सालको पुष २० गते हुनेछ । इच्छुक
महानुभावहरूले समयमै सम्पर्क राख्नुहुन अनुरोध गर्दछौं ।

विस्तृत जानकारीको लागि सम्पर्क

आनन्दकुटी विहार, स्वयम्भू
भिक्षु पञ्जामूर्ति,
फोन नं. २७१४२०

सुमंगल विहार, पाटन
भिक्षु शोभन,
फोन नं. ५३१७१५

बोधिसत्त्व र बोधिचित्त उत्पन्न

- हिरण्यराज वज्राचार्य

भविष्यमा सम्यक् सम्बुद्ध बन्नेलाई बोधिसत्त्व' भनिन्छ । कुनै एक समयको अगाडि आफूपनि उत्तै सम्यक् सम्बुद्ध बन्ने प्रार्थना गरी त्यसअनुसार प्रण गरेर सम्यक् सम्बुद्ध बन्ने प्रण गरेदेखि अनेकौं योनिमा जन्मलिएर दशपारमिता पूरा गर्नुपर्दछ । दशपारमिता पूरा भएपछि बुद्ध बन्नुभन्दा दश जन्म अधिदेखि बोधिसत्त्व भएर लगातार दश जन्महरूबाट दशबल प्राप्त गर्नुपर्दछ । यसप्रकार दुबै तरिकाबाट समर्थ सिद्ध भएपछि मात्र बोधिसत्त्व बुद्ध हुनसक्छ । बोधिसत्त्वको इच्छा नै 'बुद्ध' हुनु हो । त्यसै बोधिसत्त्वको साधारण अर्थमा बोधिज्ञान पाउने इच्छुक व्यक्ति भन्ने हो । स्वविरवादअनुसार अर्हत्को स्थितिबाट साधकले अन्तिमलक्ष्य निमित्त निर्वाण प्राप्त गर्दछ, त्यही उसको पर्यवसान हुन्छ ।

नेपालमा प्रचलित महायानी विचारधारा- अनुसार महायानी साधक अर्हत्को अवस्थामा पुगेपनि अर्थात् आफू निर्वाण प्राप्तिको निमित्त पूर्णरूपेण सक्षम भएता पनि निर्वाण हुन चाहँदैन । संसारमा अरू असंख्य सत्त्वप्राणीहरूले दुःखकष्ट भोगिरहेको देख्दादेख्दै उसलाई आफू एकलैको निर्वाणमा संतोष लाग्दैन । तसर्थ जब साधक असीम सहानुभूतिको भावनाले दुःखी प्राणीहरूको समेत उद्धार गर्न दृढ संकल्प गर्दछ, त्यसो गर्न नसकेसम्म निर्वाणलाई पनि स्थगित राख्दछ र त्यही जगतोद्धार गर्ने क्रियाकलापमा तल्लीन हुन्छ, तब क्रियात्मक रूपले बोधिसत्त्व बन्दछ । बोधिसत्त्वले आफूले उद्धार गर्नसक्ने क्षमता प्राप्त गर्न बुद्धत्व प्राप्त गर्नुपर्दछ भन्ने यथार्थ कुराहरू स्पष्ट रूपमा महायानी ग्रन्थ 'नवसूत्र' मध्ये विशेष गरी 'सद्धर्म पुण्डरीकसूत्र' 'बोधिचर्यावतार र शिक्षा समुच्चय आदिमा उल्लेख गरिएका छन् ।

उपर्युक्त तालिकाबाट बोधिसत्त्वहरू मानवरूपमा जन्म लिई सत्त्व प्राणीहरूको उद्धारको लागि सत्कर्महरूमा लागेपछि स्वतः बुद्धपदमा पुग्दछन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

अतःएव बोधिसत्त्वहरू दशजन्ममा दशपारमिता पूरा गरिसकेपछि मात्र बुद्धपदमा पुग्न समता, तथता र प्रज्ञाले जीवनका दुर्गुणहरूलाई

पूर्णरूपले हटाई मन, वचन र कर्मले विशुद्ध बन्नुपर्दछ । प्रज्ञापारमितामा उल्लेखित दशपारमिता र दशभूमि विशद रूपमा अध्ययन गरेमा बोधिसत्त्वको यथार्थ ज्ञान खुल्नेछ ।

बोधिसत्त्वको प्रयोग बुद्धका लागि प्राचीन पालि साहित्यमा अनेक स्थलहरूमा उपलब्ध भएको पाइन्छ । शाक्यमुनिका अतिरिक्त अन्य अतीत बुद्धहरूको कल्पनाका कारण सम्बोधिभन्दा पूर्व अवस्थामा उनका लागि बोधिसत्त्व शब्दको प्रयोग भएको छ ।

बुद्धघोष जातक कट्टवण्णाको निदान कथामा बोधिसत्त्वको चर्याको वर्णन गरिएको छ- जब सुमेध नामक ब्राह्मणले दीपंकर बुद्धको युगमा बुद्धका लागि संकल्प गरे, बुद्धको संकल्प सिद्धिको लागि आठ चीजको आवश्यक हुन्छ- मनुष्यत्व, पुरुषत्व हेतु, शास्त्री दर्शन, प्रब्रज्या गुणसम्पत्ति, अधिकार तथा छन्द । अनेक जन्महरूमा दशपारमिताको भावनाद्वारा नै यो संकल्प चरितार्थ हुन्छ । जातकादि साहित्यमा- दशपारमिताहरूको वर्णन उपलब्ध हुन्छ । पारमी शब्द भाववाचक हो र त्यसको अर्थ हो-परमत्व, श्रेष्ठत्व, पूर्णत्व यी दशपारमिताहरू यस प्रकार छन्- दान, सील, नेखम्म, पञ्जा, विरिय, खन्ति, सच्च, अधिष्ठान, मेत्ता र उपेक्खा । यी धर्महरू हृदयमा प्रतिष्ठित भएपछि बुद्धमार्ग प्रारम्भ हुन्छ ।

सर्वास्तिवादी अभिधर्मका अनुसार बोधिसत्त्व प्रज्ञा त्यो बेला प्रारम्भ हुन्छ जब ३१ महापुरुष लक्षणहरूका निर्वर्तक कर्मको प्रारम्भ हुन्छ । त्यो बेलामा बोधिसत्त्वहरू सदा उच्च कुलमा उत्पन्न हुन्छन् । उनका शरीरका एक एक लक्षण सय सय पुण्यद्वारा उत्पन्न हुन्छ । कृपापूर्वक सबैलाई सबै थोक दिएर उनको दान पारमिता पूर्ण हुन्छ । एक पाउले खडा भएर सात अहोरात्र तिष्यबुद्धको स्तुतिद्वारा उसको वीर्य पारमितापूर्ण हुन्छ । यसपछि ध्यान र प्रज्ञाका पारमिता भावित हुन्छ । बोधिसत्त्वहरूको कर्म प्रवेश, उत्पत्ति, निष्क्रमण, सम्प्रदानपूर्वक हुने गर्छ । ती ती असंख्य कल्पमा बुद्धत्व प्राप्त हुन्छ । शान्तिदेवद्वारा

रचित साहित्यमा बोधिचर्यावतार एवम् शिक्षा समुच्चयलाई पनि बोधिसत्त्वको विनय भन्न सकिन्छ ।

बोधिचर्या तीन भागमा विभक्त छन्- परिकर्म, अथवा उपकार जो आध्यात्मिक महत्त्वाकांक्षा तथा तथ्यताको तयारी अवस्था हो । पहिले सात बोधिसत्त्व भूमिहरू अन्तिम ३ भूमिहरू पहिला बोधिसत्त्व भूमिमा 'प्रकृति चर्या'को उल्लेख पाइन्छ र द्विधा विभक्त गरिएको छ बोधिभूमि तथा अधिमुक्ति चर्या, पूर्वकर्मद्वारा सपिण्डक प्रभावद्वारा व्यवस्थित नैतिक र आध्यात्मिक स्वभाव नै गोत्र कहलाउँछ । महायानमा सम्प्रस्थित हुनका लागि एक विशेष प्रकारको अभ्युन्नत आध्यात्मिक प्रकृतिको आवश्यक छ, द्वेष, पराङ्मुख, सहिष्णु र भद्रशील ।

अब उपर्युक्त चर्चाले मात्र बोधिसत्त्वको सबै यथार्थ कुरा जानेको भन्न मिल्दैन । साँच्चै भन्नु भने बोधिचित्त कसरी उत्पन्न गर्ने भन्ने सम्बन्धमा यथार्थ कुरा जान्न आवश्यक छ । विना: चित्त शुद्धि र निर्मल नभै बोधिचित्त उत्पन्न हुनै सक्तैन भन्ने बोधिचित्त उत्पन्न गर्ने विधि बोधिचर्यावतारमा बोधिचित्त भन्ने एक विस्तृत अध्याय नै उल्लेख गरिएको छ ।

तद् बोधिचित्तं द्विविधं विज्ञातव्य समासत
बोधिप्रणिधि चित्तं च बोधि प्रस्थान मे वचा ॥

- बोधिचर्यावतार

सम्यक सम्बोधिको आकृतिमा अभिलाषा 'बोधि प्रणिधि' हो । यो अभिलाषावाला चित्त अथवा यस प्रणिधानबाट उत्पन्न चित्तलाई बोधिप्रणिधि भनिन्छ । यो त्यो चित्त हो जुन अभीदान आदि पारमिताहरूको साधनामा प्रवृत्त छैन, तर अभिलाषा (प्रणिधि) मात्र छ जस्तो समस्त जगतको परित्राणको निमित्त म बुद्ध होऊँ ।

बोधिको निमित्त प्रस्थित चित्त 'बोधि प्रस्थान' चित्त भनिन्छ यो त्यो चित्त हो जुन बोधि प्रणिधिको पछि बोधिसत्त्वसंवर ग्रहण गर्न पुण्यसंवर र ज्ञानसंवर आर्जन गर्नमा प्रवृत्त भएको हुन्छ अर्थात् बोधिमार्गमा चढिसकेको हुन्छ । जस्तो कुनै मानिस कुनै स्थानमा जान निमित्त इच्छित व्यक्ति हो तर अहिले जाने प्रारम्भ गरेको छैन । अर्को स्थान प्राप्त गर्न गइरहेको हुन्छ । जस्तो यी दुई प्रकारका व्यक्तिहरूमा फरकन्छ । यस

प्रकारको भेद क्रमशः यी दुवै प्रणिधि चित्त र प्रस्थान चित्तलाई सम्झाउनुपर्दछ अर्थात् जाने इच्छित प्रथम पुरुष सरह प्रथम बोधिप्रणिधि चित्त हो र अर्को समान बोधिप्रस्थान चित्त हो । बोधिप्रस्थानलाई मैत्रेयनाथले २२ भागमा विभक्त गरेको छ ।

आचार्य नागार्जुनले भन्नुभएको छ 'यदि तपाईं आफ्नो र अरूहरूको निमित्त बुद्धत्व प्राप्त गर्न चाहन्छौं भने बोधिचित्त अभिवर्धन नै त्यसको मूल हो किनकि यो मेरूपर्वत जै अडिग छ । परम्परागत ढंगले बोधिचित्तलाई दुई विधिहरूबाट उत्पन्न गर्न सकिन्छ जस्तो सात हेतुहरू एवम् फलको विधिद्वारा एवम् (२) स्व-परसमतामा परात्म परिवर्तनको विधिद्वारा ।

बोधिचित्तको प्रथम विधिको निदर्शन मैत्रेयनाथद्वारा आचार्य असङ्गलाई गरियो एवम् द्वितीय विधिको निदर्शन मञ्जुश्रीद्वारा आचार्य शान्तिदेवलाई प्रदान गरियो, यद्यपि दुवै विधिहरूको उद्देश्य एउटै हो तर पनि उत्पत्ति भेदबाट दुई भिन्न भिन्न परम्परा छ । प्रथम परम्परा प्रधानतः विज्ञानवादी माध्यमिकहरूको परम्परा छ र दोश्रो परम्परा प्रमुख रूपले प्रासंगिक माध्यमिकहरूको छ ।

यस्माद् भयानि सर्वाणि दुःखान्य प्रमितानि च ।
चित्तादेव भवन्तीति कथितं तत्त्व वादिता ॥

(बो. च. ५, ६)

चित्तशुद्धिको कारण नै सबै प्राणी संसारमा नाना प्रकारको दुःख कष्ट भोगिरहेका छन् । यसै कारण पारस्परिक विवादलाई लिएर भयंकर महायुद्धसमेत हुन जान्छ । त्यसकारण आन्तरिक एवम् बाह्य दुःखहरूको निमित्त चित्त नै मुख्य जिम्मेदार छन् भनी आचार्य शान्तिदेवले भन्नुभएको छ ।

यति मात्र कहाँ हो र बोधिचित्त, त्यो महान् र विशाल चित्त हो, जुन परहित मात्र होइन बरु समस्त प्राणीहरूलाई दुःखबाट छुटकारा प्रदान गरी सुख प्रदान गर्नमा सौबिध्य प्रदान गर्दछ । यसकारण बोधिचित्तोत्पाद नै महायानमा प्रवेश गर्ने द्वार हो ।

कल्पान न कल्पान प्रविचिन्त यद्भ्रष्ट मुनीन्द्रैर्हित मेतदेव ।
यतः सुख नैव सुखं प्रवृद्ध मुत्प्लावयत्य प्रभितान जनौधान् ॥

भगवान् बुद्धद्वारा बोधिसत्त्व अवस्थामा अनेक कल्पहरूसम्म चिन्तन गर्दै यो सम्बोधि चित्त नै समस्त

परुषार्थहरूलाई सिद्ध गर्ने हितकारी वीज हो । यो नभैकन अनन्त सत्त्वहरूको न दुःख निर्मूल गर्न सकिन्छ र न सबै प्राणीहरूलाई अनन्त गुणहरूबाट सम्पन्न गर्न सकिन्छ । यसकारण बोधिचित्त नै आखिर हितकर छ ।

बोधिचित्त उत्पन्न गर्ने प्रथम विधि

१. मातृभाव- यो विधिअन्तर्गत सात हेतुहरू एवम् फलको व्यवस्था छ । बौद्धमतले पूर्वजन्म र परजन्म स्वीकार गर्दछ । त्यसअनुसार संसारको सबै जीव कुनै न कुनै योनिमा अवश्य नै मातृको रूपमा रहेका हुन्छन् । त्यसकारण मातृभाव राख्नुपर्दछ ।

२. कृतज्ञता- यस्तो माता जसले आफ्ना सन्तानको पालन पोषणको निमित्त जे गर्न पनि तत्पर रहन्छ, उनीप्रति कृतज्ञ हुनु सबै सन्तानको परम कर्तव्य हो । त्यसकारण आमाप्रति सदैव कृतज्ञताको भाव रहीरहनुपर्दछ ।

३. प्रत्युपकार भावना- संसारका सबै प्राणी कुनै न कुनै योनिमा माताको रूपमा जन्म लिएको हुन्छ र पुत्र (सन्तान) उनीप्रति ऋणी हुन्छ । जीवन अनगिन्ति हुन्छन् । सबै प्राणीहरूको कल्याण तब संभव हुन्छ जब प्रत्युपकार भावना राख्दै बोधिचित्त उत्पन्न गरेर सर्वज्ञता प्राप्त हुन्छ र सबै प्राणीहरूको इच्छा, अभिलाषा एवं अध्याशयअनुसार धर्मको देशना गरेर सबै प्राणीहरूको दुःखको छुटकारा दिलाएर ऋण मुक्त हुनसक्दछ ।

४. मनोरम मैत्री भावना- संसारका सबै प्राणीहरूको प्रति मातृभाव सदृश मनोरम मैत्री भावना राख्नुपर्दछ किनकि संसारमा सबै माताको रूपमा जन्म लिइसकेको हुन्छ र भविष्यमा पनि हुन्छ । यस्तो क्रम निरन्तर चली नै रहन्छ ।

५. महाकरुणा- संसारका सबै प्राणीहरूको दुःख हटाउने उत्कट अभिलाषा बोक्नेलाई 'महाकरुणा' भनिन्छ । यसप्रकार मातृवत् सबै प्राणीहरूप्रति पोख्ने प्रत्युपकारभाव अथवा उनको निवृत्ति महाकरुणा हो ।

६. अध्याशय- म संसारको प्राणीहरूको सर्वथा दुःख मुक्त गर्दछु भनी भावना राख्नु अथवा त्यस्तो मुक्त गर्न अर्थात् हटाउने उपाय सोच्नेलाई अध्याशय भनिन्छ । जुन प्राणीहरू मात्रको दुःख दूर गर्ने सामर्थ्य एवम् संकल्प गर्नेलाई नै अध्याशयी पुरुष

भनिन्छ । अध्याशय र करुणाको भेद देखाएर आचार्य चोडपाले भन्नुभएको छ कि जस्तो एउटा बच्चा नदीमा बगिरहेको छ, त्यसको आसपास रहनेहरूले त्यस बगाएको बच्चाप्रति सहानुभूति र बचाउने इच्छा र कामना त छ तर आफ्नो जीवनको खतरा मोलेर नदीमा हामफालेर बच्चालाई बचाउने चेष्टा गर्दैनन् । यदि त्यहाँ त्यस बच्चाको बाबु भएको भए आफ्नो ज्यानको वास्ता नगरी नदीमा हामफालेर आफ्नो त्यो बगाएको बच्चालाई बचाउने चेष्टा गर्दछ । यस्तै प्रकारले यद्यपि करुणा अल्पाधिक सबैसंग दुःखीहरूप्रति रहन्छ तर प्राणीहरूको दुःखलाई समूल दूर गर्ने चेष्टा बोधिसत्त्वहरूमा मात्र हुन्छ, यही अध्याशय हो ।

७. बोधिचित्त- जगत्को सबै प्राणीहरूको दुःखहरूलाई मैले नै दूर गर्छु अर्थात् हटाउँछु एवम् बारबार त्यसको आवृत्ति गर्नु नै बोधिचित्त उत्पन्न गर्ने प्रक्रिया हो ।

बोधिचित्त उत्पन्न गर्ने दोश्रो विधि- यसको दुई भेद छ । स्व-परसमताद्वारा बोधिचित्तोत्पादन विधि र परात्मपरिवर्तनद्वारा बोधिचित्तोत्पादन विधि ।

स्व-परसमता- प्रथम विधिलाई स्पष्ट गर्दै शान्तिदेव भन्नुहुन्छ ।

परात्म समतामादौ भावये देव माद्वरात्
समदुःख सुखाः सर्वे पालनीया मयात्मवत् ॥

जस्तो- अरू मानिसहरू र ममा केही फरक छैन कि दुःखले मलाई जसरी सताउँछ । त्यसरी नै अरूलाई पनि सताउँछ । जस्तो दुःख मलाई मन पर्दैन त्यस्तै अरू मानिसहरूलाई पनि मन पर्दैन । त्यस्तै सुख मलाई अभ्यन्तरदेखि मनपर्छ, त्यस्तै गरी अरूलाई पनि मनपर्छ । यस्तै गरी सबै मानिसहरू दुःख सुखबारेमा समान छन् । जसरी आफ्नो दुःख मेटाउन हर किसिमको प्रयास गर्दछ । त्यस्तै गरी सबै प्राणीहरूको दुःख मेटाउन खोज्नुपर्दछ ।

जस्तो हाम्रो शरीरको हात, खुट्टा, टाउको आदि भनी भेद नगरी समस्त शरीरलाई एक ठानेर शरीरको परिपालन र परिपोषणबाट रक्षा गर्दछौं त्यस्तै गरी प्राणीहरूलाई अलग भएता पनि अलग पृथग् नसम्झी दुःखलाई मुक्त गरी सुख दिनेतिर अभिमुख कुनैलाई नै स्व-परसमता भावना भनिन्छ ।

परात्मपरिवर्तन- दोश्रो विधिलाई स्पष्ट गर्दै आचार्य शान्तिदेव भन्नुहुन्छ कि यस संसारमा जति पनि उपद्रव, दुःख र समस्याहरू छन् ती सबै आत्म अभिनिवेश र तृष्णाबाट उत्पन्न हुन्छ । त्यसकारण मलाई यो आत्मग्रहबाट के प्रयोजन जसबाट मलाई युगयुगान्तरसम्म नरकमा गिराउँछ । यसप्रकार जबसम्म सबै प्राणीहरूको जड आत्मग्रह आफ्नो अन्तर हृदयमा विद्यमान छ हामी सुखको आशा गर्न सक्दैनौं, जस्तो अग्निपिण्डलाई हातमा राखेर अग्निको जलनबाट बचाउन सोचौं । कोही यो सोच्छ्छ कि आफ्नो सुख अरूलाई दिएर अर्काको दुःखलाई आफैले लिन्छन् । यो तब सम्भव हुन्छ जब बुद्धत्व प्राप्त होस् तर (सांसारिक सुखलाई कामना गर्ने व्यक्तिको निमित्त सम्भव छैन ।) आचार्य शान्तिदेवले पहिले भन्नुभएको छ ।

न नाम साध्यं बुद्धत्वं संसारेऽपि कुत सुखम् ।
स्व सुखास्यन्य दुःखेन परिवर्त मत्कुर्वत ॥

(बो. च. ८-१३१)

आफ्नो सुख र अरूको दुःखमा अदल बदल नगरीकन न बुद्धत्व प्राप्त गर्नसक्दछ न सांसारिक सुख । जब यो परिवर्तन बुद्धत्वलाई प्राप्त गराउन सक्षम हुन्छ भने देव र मनुष्य सुलभ सुख प्राप्त गराउनको निमित्त केही गाहारो हुँदैन । अतः प्रारम्भमा स्व-परसमताको भावना गरेर फेरि स्वार्थलाई दोष र परार्थलाई पुण्य सम्झेर परात्म परिवर्तनको भावना गर्नुपर्दछ । यस प्रकार आत्मपरिग्रह र परात्मपरिग्रहको गुण दोषहरूलाई राम्ररी बुझेर यो निश्चित गरी लिनुपर्दछ कि अब म अरू प्राणीहरूको हितको अतिरिक्त अब कुनै अर्को कुरा नसोचौं । यस प्रकारको भावना गरेमा बोधिचित्त स्वयमेव उत्पन्न हुन्छ ।

प्राणीहरूद्वारा आफ्नो सुखलाई अरूहरूमा बाँढिदिनु र अरूको दुःखलाई स्वयम् स्वीकार गरीलिनै कामना परात्म परिवर्तन हो । यस्तै बोधिचित्तोत्पाद गरेर धेरै मानिसहरूले बोधिचित्त प्राप्त गरे । यस विधिबाट चित्तलाई प्रशिक्षित गर्न सकिन्छ । यसप्रकार स्व-परसमता अथवा परात्म परिवर्तन विधिबाट बोधिचित्त उत्पन्न गर्न सकिन्छ ।

तन्त्रशास्त्रमा बोधिचित्तको महत्त्व यसरी नाप्न सकिन्छ कि विना बोधिचित्तसंवर प्राप्त गरी कसैलाई न तान्त्रिक अभिषेक प्राप्त हुन्छ र न तान्त्रिक

देशना नै । यसप्रकार बोधिचित्त तन्त्रका आधार भन्न सकिन्छ । तन्त्रमा बोधिचित्तलाई त्यो धातु भनिएको छ जसरी उत्तम धातु तामालाई सुनमा बदल्न सक्छ, त्यस्तै गरी यस शरीरलाई पनि बोधिचित्तद्वारा अमूल्य रत्न बुद्धको रूपमा परिवर्तित गर्न सकिन्छ । यसकारण बोधिचित्त नामक अत्यन्त वेधनीय रसायनलाई दृढतापूर्वक ग्रहण गरौं ।

बोधिचित्त नभैकन तन्त्रको साधना नै सम्भव हुनसक्दैन किनकि वज्रयान महायानको नै एक विशेष साधनागत शाखा हो । तत्त्वगत स्वतन्त्रयान होइन । जस्तो कि त्रिपिटक कमल भनिएको छ । -

एकार्थत्वेऽप्यसंमोहाद् बहुपायाद् दुष्करात्
तीक्ष्णेन्द्रियाधिकाराइश्च मन्त्र शास्त्रं विशिष्यते ॥

(उद्धृत अ. व. सं. पृ. १२)

अर्थात् उद्देश्य र प्राप्तिमा वज्रयान र बोधिचित्तयानमा भेद छैन केवल साधनाको भेदसंग भेद भएको छ । अतः बोधिचित्त प्राप्त नगरी इष्टदेवको साधना गर्नु भने त्यो बुद्धत्वको प्राप्तिको साधना नभएर अहंकार र समाजका अहितकारी बन्न सक्छ जस्तो कि तिब्बतमा पनि केही उदाहरण देख्न सकिन्छ किनकि इष्टदेवको मन्त्र आदि जप गर्नाले मन्त्रको शक्तिसंग विभिन्न आध्यात्मिक शक्तिहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ र साधक उसको प्राप्तिपछि उसको दुरूपयोग गर्नेछ । अतः बोधिचित्त एकतन्त्र साधकको निमित्त अनिवार्य छ । अर्कोतर्फ बोधिचित्तको नै अभिन्न अंग शून्यता ज्ञान नभैकन इष्टदेवताको कल्पना नै गर्न सकिँदैन । अतः अर्को शब्दमा कर्षणा र शून्यताको अभिन्न रूप बोधिचित्त नै तन्त्र साधनाको आधार हो । यसको सम्यक् ज्ञान नभैकन साधना सम्भव नै हुनसक्दैन ।

न बुद्धो लभते तन्त्र लोक धातुषु कुत्रचित् ।

चित्त मेव हि सम्बुद्धो न बुद्धोऽन्यत्र दर्शिते ॥

अर्थात् प्रज्ञोपाय द्वय तत्त्व नै यहाँ बोधिचित्त हो । तन्त्र साधनाको केन्द्रविन्दु हो यद्यपि यो साधनाको मूल हो, स्वरूपगत यो पनि निष्प्रपञ्च हो भनी हेवज्रतन्त्रमा भनिएको छ -

नास्ति भावको न भावोऽस्ति मन्त्र नास्ति न देवता ।

संस्थितौ मन्त्र देवौ च निष्प्रपञ्च स्वभावतः ।

अर्थात् सारांशमा यो भन्न सकिन्छ कि प्रतीत्यसमुत्पादको विधिद्वारा निष्प्रपञ्च स्वरूपले सबै देवीदेवताहरूको प्रादुर्भाव हुन्छ, स्वतःसिद्ध कुनै हुँदैन जुन पारमितायानको पनि प्रतिपाद्य विषय हो । अतः पारमितायानको सम्यक् ज्ञान नभैकन वज्रयानको साधना हुनसक्दैन । यो तथ्य सिद्ध गर्न आचार्य नागार्जुनले यसरी व्यक्त गरिएको छ ।

अप्रतीत्यसमुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते ।
यस्मात् तस्माद् शून्यं हि धर्म कश्चिन्न विद्यते ॥

भावार्थ- प्रतीत्यसमुत्पाद र शून्यता नभैकन धर्म नै रहँदैन अर्थात् धर्मको अस्तित्व नै हुँदैन ।

बुद्ध मूर्तिमा फूल फुल्यो

दक्षिण कोरीयाको राजधानी सिउलनजिकको चोंगेसा बुद्ध मन्दिरको बुद्ध मूर्तिमा बौद्ध मान्यतामा चर्चित फूल फक्रिएको कुरा कोरीयाको अंग्रेजी दैनिक 'द कोरिया टाइम्स' ले उल्लेख गरेको छ । सो पत्रिकाका अनुसार २० वटा भन्दा बढी फूलहरू कुआन्यीन बोधिसत्त्व बुद्धको मूर्तिको निधारमा फक्रिएका छन् ।

बौद्ध धर्म अनुसार बौद्ध मान्यतामा चर्चित 'लिजेन्डरी फ्लावर्स' तीन हजार वर्षमा एक पटक मात्र फक्रिने र कुनै महात्मा राजाले पृथ्वीमा जन्म लिएको अवसरमा त्यसो हुने कुरा सो पत्रिकाले लेखेको छ । सो फूल हेर्न मन्दिरमा ठूलो संख्यामा मानिसहरू आउने गरेको पनि कोरीयाली पत्रिकाले उल्लेख गरेको छ ।

यही अक्टोबर ६ तारिखमा एकजना बौद्ध धर्मावलम्बीले बुद्ध मूर्तिको निधारमा फूलहरू फक्रिन शुरू गरेको देखेको र त्यसपछि ती फूलहरू क्रमशः बढ्दै गएको पत्रिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

बौद्ध गुरुहरूका अनुसार ती फूलहरू २१ वटा धागो जस्तै सिधा भएर उम्रिएका छन् । प्रत्येकको एक सेन्टिमिटर लम्बाई छ, प्रसिद्ध कोरियाली पत्रिका लेखेछ ।

अन्य पत्रिकाहरूले पनि विज्ञानले पुष्टी गर्न नसकेको उक्त रहस्यका रूपमा व्याख्या गर्दै समाचार तथा तस्वीरहरू प्रकाशित गरेको पनि पत्रिकाले उल्लेख गरेको छ ।

(नेपालभाषा)

लुम्बिनीया कल्पवृक्ष !

बुद्धरत्न शाक्य "क"

निश्चल शान्त सुनसान ख्यलय,
प्लंगःपंक्षी व प्राणीपिनि तालय,

सिर सिर फसं तयाब्युगु सलय,
क्यनाचवनी प्याखं थःगु लयतालय

मायादेवी थःछे वनेत बिज्याःबलय,
त्यानुलकेत ल्खःवन छंगु किचलय,

म्ह ज्यातुम्ह रानीयात बियाः आश्रय
काल छं सिद्धार्थया जन्म स्थल श्रेय !

सिमाया सिमा पुचःया जंगलय,
सुलाच्वन द्रलद्वः दं लुम्बिनी बनय !

प्रज्ञा चक्षु ज्वनावःम्ह व मनुख
ल्वीकल छन्त फुहररनाया व सत्त्वं ।

मायादेवीया मूर्तिं बलिया हिं म्वः ल्हुयाः,
ईया न्हालय मौन जुजुं छ न्हाणाः ।

यक्को श्रद्धावान्पिसं बलि बन्द यानाः
विश्वमहासघं तक नं छन्त लुमकाः बिदा वीकाः ।

दुःख सुखया छुं च्यूताः मतसे,
अणुयुगय् चीरशान्तिया किचः बियाः,

ऊथान्तया असीम हृदय कुतलं न्बज्याःम्ह
हलिमया श्रद्धा नुगलं थः नायेकाच्वम्ह !

* शायद पुरानो इतिहासमा कहिले पनि बुद्धको शान्ति सन्देशको त्यति खाँचो परेको थिएन होला जति आजको पीडित र भट्किएको मानव समाजलाई छ ।

-जवाहरलाल नेहरू

उत्तरा

- चन्द्रकाजी शाक्य

सम्पूर्ण शहरमा शान्ति व्याप्त थियो । कसैलाई पनि विरोध गर्ने साहस थिएन । सबै मौन धारण गरी आ-आपना घरमा चिन्तित भई बसेका थिए । राजाज्ञाको उल्लंघन को गर्न सक्तथ्यो ? कसमा यति शक्ति थियो जो अमात्यहरूका दुष्कर्महरूको विरोध गर्न । पावा शहर मानौं शोकार्त भई आफना दुर्दिनमाथि रोइरहेकी थिई । त्यहाँका गौरव चिन्ह एवं पूजा-स्थान महान स्तूप भत्काउन लागि रहेका थिए । अशोकको आज्ञा थियो कि बुद्ध - अस्थिहरू राखी बनाएका जम्बुद्वीपका सारा स्तूपहरू भत्काएर त्यसबाट अस्थिहरू छिडेर ल्याउने । त्यसमा नाममात्रको अस्थिहरू बाँकी छोड्ने । ती सबै अस्थिहरू पाटलिपुत्र ल्याउने । तिनीहरूलाई निधान गरी सारा देशमा चौरासी हजार स्तूपहरूका निर्माण गर्न लगाउने । जहाँसम्म चौरासी हजार स्तूपहरूको निर्माणको कुरा थियो, त्यसबाट त सबैजना प्रसन्न थिए तर तिनीहरू यो चाहँदैनथे कि तिनीहरूका पवित्र स्तूप भत्काउने र त्यसमा सुरक्षित तथागतको अस्थिहरू राजशक्तिद्वारा उनीहरूको सहमति बिना नै लैजाने ।

"पुत्री उत्तरे ! आज तिमी किन उदास छौ ? के आमाको सम्झना आएको छ ?" जयसिंहले प्रेमपूर्वक आफनी एकली सोह्र वर्षकी कन्याको नजिक गएर बस्दै सोध्यो ।

"होइन, बुबा ! आमाको सम्झना आएको छैन । आमा त आज तुषित लोकमा धर्म गरिरहनुभएकी होली । बुबा ! हजुरलाई थाहा छैन होला भगवान्को स्तूप भत्काउँदैछ, कति ठूलो पाप भइरहेछ ? अशोक, नीच अशोक सम्राट् बनेको छ । आफ्नो भाइहरूलाई मारेर लाखौं व्यक्तिहरूलाई कलिंग युद्धमा मारेर, अब धर्मात्मा हुने ढोंग रचिरहेको छ । आफुलाई बौद्ध भनिन्छ र त्यो ढोंगी भगवान्को स्तूपलाई भत्काई अस्थिहरू हामीबाट खोस्ने उपक्रम गरिरहेछ । आज म जब पूजा गर्न गएँ, तब चैत्य भत्काइरहेको देखी म एकछिन् पनि त्यहाँ बसिरहन सकिनँ । अक्षेता तथा फुलहरू पुष्पासनमा चढाई चाँडै घर फर्की आएँ । मलाई त अलिकति पनि राम्रो लागि रहेको छैन, मानौं मेरो हृदय फाट्न लागि रहेछ ।" उद्विग्न भई उत्तराले भनिन् ।

"छोरी ! हामी अशोकका प्रजा हौ । उ हाम्रो शासक हो । हामी गर्न नै के सक्यौ ? कुनै समय त हामी पनि शक्तिशाली थियौ । पावामा नै हाम्रा पूर्वजहरूका संस्थागार थियो । यही हाम्रो गणतन्त्र थियो । हामी मल्ल-जनपदका शासक थियौ । यो सुवर्णा त्यस समय पनि यस्तै गतिमान थिई । यसैको किनारा आम्रवनमा तथागतको विहार थियो । भगवान्ले यही अन्तिम भोजन ग्रहण गर्नुभएको थियो । हामीले आफना शक्तिको प्रभावले नै कुशीनाराका मल्लहरूबाट अस्थिहरू प्राप्त गरेका थियौ तर, आज हामी शक्तिहीन छौ । यदि हामी बलवान भएको भए त आज पवित्र मल्लभूमिको कुनै पनि स्तूप भत्काउन दिने थिएनौ । सुनिन्छ कि अशोकका अमात्यहरूले कुशीनाराको स्तूप पनि भत्काएको छ ।" जयसिंहले आवेशको स्वरमा भन्यो ।

"बुबा ! के अशोकलाई सम्झाउन संकिंदैन किन त्यो यस्तो नगरोस् ? भद्र भलाद्मीहरू उस्ताई किन सम्झाउँदैनन् ?"

"छोरी ! अशोकलाई कस्ले सम्झाउला ? उ आफ्नो धुनको पक्का छ, साथै क्रूर पनि । सबै मानिसहरू उसित डराउँछन् ।"

"ठीक छ बुबा, म स्वयं अशोककहाँ जाउँला र उसित सोध्नुला कि उ यस्तो काम किन गरिरहेको छ ?"

"छोरी ! यस्तो नसोच ।....." उत्तरलाई मनाउँदै जयसिंहले भन्यो ।

"बुबा ! तपाईं नडराउनुस् । म अशोकसित अवश्य सोध्नेछु र उसलाई भन्नेछु कि पावाको विशाल स्तूपलाई पुनः बनाउनु तथा भगवान्को अस्थिहरूलाई त्यसैमा निधान गरिदिनु ।"

"छोरी ! जान्दछु यस चर्चालाई, जाऊँ भोजन गरी सुत्न जाऔ । बिहान हामी स्तूप हेर्न जाउँला, तब केही निर्णय गर्नुला ।" जयसिंहले उठ्दै भने ।

कार्तिकपूर्णिमाको दिन थियो । राजगृह नगर पूर्णरूपले सजिसजाउ पारिएका थिए । ठाउँ ठाउँमा तोरण तथा बन्दन बार राखिएका थिए । ध्वजा-पताका फहराइरहेका थिए । प्रमुख मार्गलाई केराको स्तम्भ र

पूर्ण-कलशले सजाई दिएका थिए । राजाज्ञाबाट नगरका सबै दासहरूलाई स्वतन्त्र गरिदिएका थिए । लोग्ने तथा स्वास्नी मानिसहरू विशेषरूपले उत्सव मनाइरहेका थिए । आसपासका गाऊँ तथा शहरहरूबाट उपासक तथा उपासिकाहरू राजगृहतर्फ आइरहेका थिए । विस्तार-विस्तार राजगृह शहर बाहिरबाट आउने मानिसहरूले भरिदिए थिए । सारा भीड क्रमशः वेणुवन विहारमा एकत्र भइरहेका थिए । त्यही सम्राट् अशोकको आसन लगाएको थियो । अशोकले त्यस भूमिको, जहाँ तथागतले पहिले निवास गर्नुभएको थियो, नांगो पाउ यात्रा गरी एउटा सानो आसनमा बसी जन-समूहलाई अवलोकन गरिरहेका थिए । जनता शान्तभावले आई अशोकको सामु प्रणाम गरी विस्तार-विस्तारै बस्दै गरेका थिए । नजिकै अमात्यगण पनि विराजमान थिए । स्त्री-महामात्य तथा धर्म-महामात्य पनि अशोकको नजिकै बसेका थिए । केही समयसम्म परस्पर मन्त्रणा गरिसकेपछि, अशोकलाई प्रणाम गरी महामात्यले जनतालाई सम्बोधन गर्दै भन्यो -

"मेरा धर्मबन्धुहरू एवं बहिनीहरू ! तपाईंहरू सबै यहाँ ठूलो श्रद्धा एवं प्रेमले एकत्र हुनुभएका छन् । सम्राट्लाई प्रसन्नता छ कि राज्यमा धर्मको पालन हुँदै गइरहेको छ । तथागतको धर्मको महत्तालाई सबैले सम्झेका छन् । सम्राट् पनि तपाईंहरू बीच यहाँ यसैले उपस्थित हुनुभएको छ कि तपाईंहरू वहाँको दर्शन गरौस् र वहाँको इच्छा-पूर्तिमा सहयोग गरौस् । सम्राट्लाई दुःख छ कि भगवान्को पवित्र अस्थिहरूको खोजतलासमा वहाँले खाली रामग्रामको स्तूपलाई छोडेर सबै स्तूपहरूलाई भट्काउन लगाउनुभयो तर कतैबाट पनि अस्थिहरू मिलेन । रामग्रामका स्तूपहरू नागहरूका उपद्रवको कारण भट्काउन सकिएन । जति स्तूपहरू भट्काएका थिए, ती सबै पुनः जस्ताको तस्तै बनाइनेछन् । यदि सम्राट्लाई तिनीहरूमा अस्थिहरू छैन भन्ने कुरा पहिलेनै ज्ञात भएको भए ती स्तूपहरू भट्काउने नै थिएन । तपाईंहरूले थाहापाई प्रसन्नता हुनुहोला कि एक बृद्ध उपासकबाट अस्थिहरूको निधान स्थान पत्ता लाग्यो र यसै राजगृहमा सप्तपर्णी गुफाको अलिकति टाढा नै अजातशत्रुद्वारा निधान गरेका सबै अस्थिहरू ल्याई यहाँ सुरक्षित गरी दिएको छ । अब सम्राट्को विचार छ कि देशमा चौरासी हजार स्तूपहरूको निर्माण होस् र यी अस्थिहरू धर्म-प्रचारार्थ

त्यस्मा राखियोस् । जुन स्थानमा प्राचीन स्तूपहरूलाई भट्काइएका छन्, त्यहाँ पनि यी अस्थिहरूका अंश प्रदान गरियोस् ।

महामात्यले तालिहरूका गडगडाहटका साथ आफ्नो आसन ग्रहण गरे ।

"के म जान्न सक्छु कि जब अस्थिहरू राजगृहमै सुरक्षित थियो त पहिले यिनैको खोजी किन गराइएन ?

व्यर्थमा आठै नगरहरूका स्तूपहरू भट्काउन लगाई किन त्यहाँका जनताको चित्तलाई कष्ट पुऱ्याइयो र तिनीहरूलाई सम्राट्को शत्रु बन्नको लागि बाध्य पारिइयो ?" उत्तराले व्यंग्य स्वरमा निर्भय भई सोधिन् ।

"बस, बस । राजाज्ञा हुनुभन्दा पहिले आफ्नो मुख बन्द गर ।" महामात्यले हप्कायो ।

"हांइन बहिनी ! बोल्दै जाऊ । म आज सबै थोक सुन्नको लागि तैयार छु । मेरा सबै अपराधहरूको लागि दण्ड मिल्नुपर्दछ । बहिनी ! जे चाहन्छौ, ती सबै भन । म तिमीलाई जवाफ दिउंला ।" सम्राट् अशोकले उठी उत्तरातिर हेर्दै नम्र भावले भन्यो ।

"तपाईंले मलाई बहिनी भनी सम्बोधन गर्नुभएको छ । अतः म तपाईंलाई क्षमा गर्दछु । अब मलाई केही पनि भन्नुछैन ।" उत्तराले प्रसन्नताका साथ भनिन् ।

"बहिनी ! तिम्रो भाषा तथा वेशभूषाबाट यस्तो लाग्दछ कि तिमी यहाँको हांइन, तिम्रो घर कहाँ हो ?"

"म मल्ल देशकी सन्तान हुँ । पावामा मेरो बुबा रहनुहुन्छ । तपाईंले हाम्रो यहाँका स्तूप भट्काई दिनुभयो, यद्यपि त्यस्मा केही मिलेन । भगवान्को अस्थिहरू स्वयं अन्तर्धान भयो । त्यसै समय मैले सोचेकी थिएँ कि तपाईंसित सोधूँ कि यस्तो किन गर्न गइरहेको छ ? म त तपाईंको नामसित समेत घृणा गर्दछ्येँ र बुझ्न सकेकी थिइन कि तपाईं कस्तो बौद्ध हुनुहुन्छ । तर आज मैले आफ्ना प्रश्नहरूको उत्तर तपाईंको यो शब्दहरूमा नै पाएँ । तपाईं धन्य हुनुहुन्छ । मलाई आफ्नो दाज्यू पाई प्रसन्नता भएकी छु । मेरो दोष क्षमा गरिदिनुहोस् ।" उत्तराले निवेदन गर्दै भनिन् ।

"के बहिनी ! तिमी एकली छौ ?"

"हो, सम्राट् ! यहाँ म पावाबाट एकलै आएकी छु । पावामा मेरो बुबा हुनुहुन्छ । आमा म सानो छँदैमा नै स्वर्गवास हुनुभएकी थिएँ । म एकरात, जबकि बुबा सुति

नै राखनुभएको थियो, चुपचाप भागी आएकी हुँ ।”

“किन, चुपचाप किन ?”

“किनकि वहाँ तपाईंसित सोधनको लागि आउन दिन चाहनुहुन्नथ्यो । वहाँ भन्नुहुन्थ्यो कि तपाईं कुर हुनुहुन्छ, तर तपाईं त देवता पो हुनुहुन्छ ।”

“बहिनी ! अब मलाई सम्राट् नभन । म तिम्रो ठूलो दाज्यू हुँ । तिमी मेरी सानी बहिनी हो । आज म संग अस्थिहरूको समारोहमा तिमी पनि सम्मिलित होऊ र पाटलिपुत्र जाओ । मैले तिम्रो बुबालाई पनि बोलाउला । तिमीहरू त्यही मसँगै रहनु ।” अशोकले इशाराले तिनलाई आफ्नो नजिक बोलाई आसन ग्रहण गराए ।

“तिमी यहाँ कसरी उदायी ! पावाबाट कहिले आएको ?”

“जहाँ मेरो हृदयको देवी हुनुहुन्छ, त्यहाँ म नआऊँ ? प्रेमको समक्ष पावाबाट पाटलिपुत्र धेरै टाढा छैन । भन, तिमी त अब साम्राज्ञी भइगयो नि ! मलाई कस्ले स्मरण गर्ला ?”

“यो तिमी के भनिरहेछौ उदायी ? अशोक मेरो ठूलो दाज्यू हुनुहुन्थ्यो । म वहाँकी सानी बहिनी हुँ । वहाँ आए पछि तिम्रो पनि परिचय गराइदिउला । अँ, तिम्रो हृदयकी देवी कहाँ छिन् ?”

“के अब यो पनि भन्नुपर्छ ?” उदायीले उत्तराको हात समाई भने ।

“तिम्रो भाव ठीक छैन जस्तो लाग्छ उदायी ! तिमीलाई त भगवान्को पूजा गर्नुपर्दछ र यस्ता मनोविकारहरूलाई त्यागिदिने प्रयत्न गर्नुपर्दछ । मनुष्य जुनी पाएर धर्म गर्नुपर्दछ । के छ यो नश्वर शरीरसित प्रेम गर्नमा ? यो त गन्हाएका फोहर चीजहरूबाट नै भरिएको छ । यस्मा कुनै रत्न, मणि छैन ।” उत्तराले हात छोडाउँदै निर्वेदभावले भनिन् ।

“उत्तरे ! यी सबै के भनिरहेकी छौ ? साँच्चै तिमी मेरो प्रेमलाई भुलेकी छौ ! म तिमीलाई कत्तिको प्रेम गर्दछु । कति ठूल-ठूला अभिलाषाहरू लिई म पावाबाट यहाँ आएको छु, त्यस्लाई सम्झ र सम्झाउने अवसर देऊ । उपदेशको यो अवसर होइन, उत्तरे ! उपदेश त भिक्षुणीहरू दिन्छिन् । तिमी त एक रूपवती तरुणी हो ।” उदायीले उद्विग्नतापूर्वक भने ।

“हो, उदायी ! म भिक्षुणी नै हुन चाहन्छु, जसबाट कि म अधिकाधिक धर्म गर्न सकूँ ।”

“अनि म ?”

“तिमी आफ्नो लागि स्वयं सोच । तिमी पनि किन अशोकाराममा गई भिक्षु बन्दैनौ ?” जब भिक्षु होउला, तब तिम्रा सारा आसक्तिहरू आफै हटिजाला । सांसारिक विषय वासनामा के राखेको छ उदायी ! यी सबै दुःखदायक नै हुन् । यसमा अलिकति पनि सुख छैन ।”

“ठीक छ, यो त बताउ कि तिम्रो बुबा कहाँ छ ?”

“वहाँ पनि भिक्षु हुनुभएको छ । वहाँको नाम भिक्षु शीलगुप्त हो । वहाँ अशोकाराममा नै हुनुहुन्छ । म पनि चाँडै नै भिक्षुणी विहारमा जाने विचार गर्दछु ।

उत्तराले गृहत्याग गरेकी लगभग वीस वर्ष भइसक्यो । उ आयुष्मति आम्रपालीकहाँ भिक्षुणी बनेकी थिई, तर पावावासी सम्मन्थे कि उत्तरा उदायीकै प्रेममा नै घरबाट भागिएकी छे । उत्तराको पलायन भएको ठीक दोश्रो दिन उदायीले पनि त पावा छोडेको थियो र त्यहीदिखि दुबैको पत्ता थिएन । जयसिंह पनि छोरीको वियोगमा व्याकुल भई घरलाई त्यसै छोडेर कतै गएको थियो । उत्तरा र उदायी दुबैमा घनिष्ट मैत्री थियो । दुबै एक-अर्कालाई चाहन्थ्यो । उदायी जयसिंहको भान्जा थियो । उत्तराको विवाह पनि त उसैसित हुन्छ । मल्लहरूको यो सनातन प्रथा हो । केही दिनपछि वणिग पुक्कसले पाटलिपुत्रको बजारमा भिक्षाटन गर्दै जाँदा उदायी भेटेको थियो-भिक्षु भेषमा, तर उत्तराको पत्ता लागेको थिएन र न जयसिंहको नै उनलाई ज्ञान थियो ।

अशोकले भगवान्को अस्थिहरू प्राप्त गरी देशमा चौरासी हजार स्तूपहरू एवं विहारहरू निर्माण गराउनुभयो । धर्म-संगीति गराउनुभयो र धर्म-प्रचारकहरूलाई विदेशमा पठाई स्वयं तीर्थयात्रामा लाग्नुभयो । वहाँ कुशीनारा जानुभयो र त्यहाँ एकलाख स्वर्ण-मुद्रा खर्च गरी महापरिनिर्वाण-चैत्य स्थापना गर्नुभयो । मुकुटबन्धनको जीर्णोद्धार गराउनुभई र सबै स्थानहरूमा लेखांकित स्तम्भहरू खडा गराउनुभयो । वहाँ पावा पनि जानुभयो । त्यहाँ पनि वहाँले एक महान स्तूपको निर्माण गराउनुभई शहरमा आम्रबाटिकामा सुवर्णाको किनारामा एउटा सुन्दर

विहार पनि बनाउनुभयो । नजिकै एक भिक्षुणी आश्रम पनि । भिक्षुणी आश्रममा एक शिलाखण्डमा पालिमा यो लेख पनि कुदाइयो -

देवानपियेन पियदसिन लाजिन
वीसतिवसाभिसितेन पावायं इमं भिक्षुणी आलामं
उत्तपलाय भगिनिया कालापितं' अर्थात् देवताहरूका
प्रिय प्रियदर्शी राजा (अशोक) बाट अभिषेकको बीस
वर्षपछि पावामा बहिनी उत्तराको लागि यस भिक्षुणी-
विहार बनाइयो । यही एउटा ३० हात अग्लो स्तम्भ
पनि थियो र त्यसमा तथागतको पावामा अन्तिम
भोजन ग्रहण गरेको आदि वर्णन अंकित थियो । यी सबै
कुराहरू भएता पनि पावाबासीले थाहा पाउन सकेका
थिएनन् कि अशोकको बहिनी उत्तरा को हुन् !

आज नगरमा प्रसन्नताको वातावरण थियो ।
सबै आनन्दित थिए । उत्सवको पूरा तयारी गरिसकेका
थिए । स्वास्नीमान्छेहरू सबै प्रकारले सज्जिएर थालमा
पुष्प- धूप-दीप लिई शहरदेखि बाहिर एक स्थानमा
एकत्र भएका थिए । लोग्नेमान्छेहरू बाजा-गाजाका
साथ स्वागतको लागि प्रस्तुत थिए । धर्म-महामात्यले
सूचना पठाएका थिए कि बैशाखपूर्णिमाको दिन सम्राट्
धर्माशोकको बहिनी उत्तरा पावा आउँदैछिन् । तिनी
केही दिन त्यहाँ रहनेछिन्, अतः तिनको स्वागत
समारोहपूर्वक हुनुपर्दछ । सम्राट्को यस्तो आज्ञा छ ।
नर-नारी भोगनगरतर्फबाट आउने मार्गमा दृष्टि
लगाओस् । सबै पूर्वमुख खडा थिए र कुनै रथको
आउने प्रतीक्षा गरिरहेका थिए । रथ त कुनै आएन, तर
भिक्षुणीहरूका एक दल आउँदै गरेको देखापर्दछ ।
मानिसहरूले सम्झ्यो कि सम्भवतः यसपश्चात् रथ
आउला र त्यसबाट सम्राट्को बहिनी पधार्ला । भिक्षुणी-
दल नजिक आउनासाथै मानिसहरूले ध्यानपूर्वक हेरे,
महिलाहरूले चिने । स्वर उही थियो, आकृति पनि उही,
खाली किशोरावस्था अब तरूणावस्थामा परिणत भएकी
थिई । होइन, होइन, यिनी उत्तरा हुनै सक्दैन । उनी त
घरबाट भागिएकी थिई र उदायीसित विवाह गरेकी
थिई । के जानुं, भिक्षुणी पनि त बन्न सक्तछिन् ।

"आमा ! तपाईंलाई कुशलै छ ?" उत्तराले
प्रेमपूर्वक एउटी बुढीसित सोधिन् ।

"आयुष्मती ! तपाईं मलाई कसरी जान्नुहुन्छ ?"

"म त तपाईंकी छोरी हुँ न ! के तपाईंले
मलाई चिन्नुभएन ? म उत्तरा हुँ ।" मुस्कुराउँदै
स्नेहपूर्ण शब्दमा उत्तराले उत्तर दिइन् ।

"के भन्नुभयो तपाईंले ? उत्तरा ! अशोकको
बहिनी तपाईं नै हो ?"

बस, के थियो । उत्तराको नाम सुन्नासाथै
शहनाई बज्जलाग्यो । अर्चना आदिका सामग्रीहरूले
विधिवत् स्वागत गरियो । आबाल-वृद्ध भिक्षुणीहरूका
साथ उत्तरालाई लिई भिक्षुणी आश्रम गइन् । उत्तराले
आश्रममा प्रवेश गर्नासाथै मुख्यद्वारमा शिलापट्ट पढिन्
र सम्राट् अशोकको उदारताको, आपनी धर्मबन्धुको
महानताको मनैमन प्रशंसा गर्दै आश्रममा प्रवेश गरिन् ।

भिक्षुणी उत्तरा केही समय पावामा रहिन्
पछि त्यहाँबाट भिक्षुणीहरूका साथ नै कुशीनारातर्फ
प्रस्थान गरिन्, तर शताब्दि शताब्दिसम्म तिनको
त्यागको कहानी मल्लभूमिका महिलाहरूमा आदर्श
कथाको रूपमा प्रसिद्ध रहे । कसैलाई यो ज्ञात छैन कि
उत्तराको मृत्यु कहाँ भयो र तिनका अस्थिहरू कहाँ
राखे, तर तिनको स्मृतिमा पावाको त्यो अशोकनिर्मित
भिक्षुणी आश्रम एक दीर्घकालसम्म खडा रहिरह्यो ।
आज पनि त्यसको भग्नावशेष भारतको उत्तर प्रदेशको
देवरिया जिल्लाअन्तर्गत 'सठियाव' र 'फाजिलनगर'
गाउँहरूमा भूमिको मुनि पुरिएर रहेका छन् ।

□

प्रज्ञा वृद्धि हुने कारण

१. आफूभन्दा ठूला घरानी बुद्धिवान् सत्पुरुषको
सत्संगत गर्नाले ।
२. समय-समयमा सद्धर्मको श्रवण गर्ने बानी बसाल्नाले ।
३. कुनै काम-कुरा गर्दा राम्ररी विचार पुऱ्याई,
राम्ररी होस् राखी सचेत भई काम-कुरा गर्ने बानी
बसाल्नाले ।
४. कसैको हानी नहुने, कसैलाई हिंसा नहुने गरी
धर्मानुक्ल कामकाज गर्ने बानी बसाल्नाले ।

अं. नि. ४ पृ. २६० : पञ्जावुद्धि सुत्तं

विश्वकै सांस्कृतिक वैभवः बोरोबुदुरको वैशिष्ट्य

- श्रीकान्त रेग्मी

सभ्यताको जीवन्त स्मारक विशाल पावन बौद्ध मन्दिर बोरोबुदुरको भव्यता वर्णनातीत छ । इण्डोनेसियाको मध्य जावाको जोगजकार्तामा अवस्थित यो मन्दिर अहिले पनि महिमा मण्डित र तेजस्विताको प्रतिमूर्ति रहेको छ । निर्माणदेखि लिखित इतिहास कालभर अनेकौं शक्तिशाली गूढहरूको आरोह-अवरोह क्रममा पनि यसले आफ्नो अस्तित्व र अत्युत्कर्ष यथावत् राख्न सकेको देखिन्छ ।

शैलेन्द्र राजवंशद्वारा सातौं र आठौं शताब्दीबीच निर्मित बोरोबुदुर अति पावन बौद्ध मन्दिर हो । यो मानव मात्रको साहस, धैर्य, लगन र उच्चतम कारिगरीको अनुदाहरणीय प्रतीक पनि हो । यसको यथार्थ स्वरूप मन्दिर जस्तो नभएर इतिहास प्रसिद्ध बेदीको शीर्षभागमा निर्मित स्तूप जस्तो छ । बोरोबुदुरको प्रारम्भिक उचाइ ४२ मिटर थियो तर असंख्य चट्याङ्कहरूको निर्मम प्रहारपछि यसको उचाइ अहिले ३५.२९ मिटरमा घर्न पुगेको छ । १४,९६५ वर्ग मिटरको व्यापक क्षेत्रलाई ओगटेको यो भव्य मन्दिरको चौडाइ १२० मिटर छ । यसको निर्माणमा २० लाख भन्दा बढी ज्वालामुखीय चट्टानहरूको प्रयोग भएको छ । सम्पूर्ण भवनको आयतन ५५००० घनमिटर छ । बोरोबुदुरको ३५ लाख टनको भारले एक पटकमा ५००० दर्शकहरूको भार वहन गर्न सक्ने क्षमता राख्छ । बोरोबुदुर शब्द सम्भवतः विहार र वेदुहुर दुई छुट्टाछुट्टै शब्दबाट निष्पत्ति भएको हो । विहार शब्द पछि गएर 'वियारा' बन्यो जसको अर्थ भवनहरूको समूह हो र 'वेदुहुर' अन्ततः 'बुदुर' बन्यो जसको अर्थ ढिस्कोमाथिको स्थलबेदी हुन्छ । यी दुई शब्दहरूको संयोगले थुम्का माथिको गुम्बाको अर्थ दिएको छ ।

बौद्ध धर्मको अत्यन्त पूजनीय मन्दिरसंग महात्मा बुद्धको स्मृति र अर्चनाका लागि स्मारक, बौद्ध धर्मको पवित्र प्रतीक र महात्माबुद्धपछि बुद्धको मार्गलाई अगाडि बढाउने बुद्ध धर्म दीक्षित धुरन्धर मुनि अर्हत्को मृतावशेष सुरक्षित स्थल गरी तीन महत्त्वपूर्ण विशिष्टताहरू जोडिएका छन् ।

यस्तो अवर्णनीय बोरोबुदुर स्तूपको निर्माण कसले गर्‍यो ? निर्माण कार्यको आरम्भ कहिले भयो

कति समय लगाएर यसको निर्माण कार्य सम्पन्न भयो त्यसको कुनै लिखित सबुद उपलब्ध नहुनु अत्यन्त आश्चर्य लाग्दो विषय भएको छ ।

बोरोबुदुर जस्तै शैलीका अन्य तीन बुद्ध मन्दिरहरू ई.सं. ७७८ देखि ७८२ का बीचमा स्थापना गरिएको तथ्य स्मारक लेखबाट स्पष्ट हुन्छ । बोरोबुदुरको सतहमुनि उत्कीर्ण बुध्दामा ई. सं. ७३२ उल्लिखित जावा लिपिमा शैलेन्द्र राजवंशका सबै बुद्ध राजाहरूको नामावली दिइएको छ । तर सोही समयमा त्यहाँ सञ्जय रावणको हिन्दु राजतन्त्र पनि उत्कर्षमा रहेको बुझिन्छ । एउटा अत्यन्त रूचिकर तथ्य के हो भने तीन बौद्ध मन्दिरहरू बोरोबुदुर, मेण्डट र पावनको श्रृङ्खला अरू हिन्दु मन्दिरहरूको ज्यादै निकट अवस्थित छ । बोरोबुदुरको दक्षिणतर्फ पर्वतहरूको श्रृङ्खला रहेको छ जहाँ हिन्दुधर्मका पवित्र प्रतीक लिङ्ग र यानीहरू छ्यासछ्यास्ती पाइन्छन् । सबैभन्दा ठूलो हिन्दु मन्दिर 'परमबनान' (परमब्रह्म) पनि बौद्ध मन्दिरहरूले घेरिएको छ ।

तथागत पृथ्वीमा अवतरित हुनुभएको उहाँले बुद्धत्व प्राप्ति गर्नुभएको र महापरिनिर्वाण प्राप्त गर्नुभएको त्रिस्मृतियुक्त पुण्य दिन बैशाख शुक्ल पूर्णिमामा यहाँ समारोहको आयोजना गरिन्छ । यो मन्दिरको दक्षिण पूर्वी भाग तर्फको प्रवेश सिंढी सन् १९७३ देखि १९८३ सम्म गरिएको पुनरूद्धार कार्यपछि आंशिक रूपमा खुला गरिएको हो । यो मन्दिरको महत्त्वलाई बढी अर्थपूर्ण तुल्याउन नारद महाथेरा मुनिले भारतबाट लगी मन्दिरको पूर्वी प्रवेश मार्गको बायाँपट्टि रोप्नु भएको बोधि वृक्ष अहिले ऊँचाइएको छ । महात्मा बुद्धले बोधि वृक्षमुनि रहेर बुद्धत्व प्राप्त गर्नुभएको हो भन्ने गरिन्छ ।

बुद्धत्व अभिप्राप्ति पूर्वको सिद्धार्थ गौतमको जीवन यात्रा बोरोबुदुरको पर्खालमा कुँदिएका शिलालेखहरूमा क्रमशः स्मरण गरिएको छ । मन्दिरको माथिल्लो सुरको पहिलो प्रदक्षिणा मार्गमा पर्ने भित्तामा अङ्कित यो शिलालेख ललितविस्तर नामक पुस्तकमा आधारित रहेको थाहा हुन्छ । मन्दिरको

तल्लो छेउमा बुद्धधर्मका आधारभूत सिद्धान्तहरू दर्शाउने चित्रहरू कुँदिएका छन् । कोटालको माथिल्लो भागमा रहेका प्रत्येक खोपामा बुद्धका मूर्तिहरू रहेका छन् । प्रत्येक कुनामा अलंकृत जलद्वार छ ।

मन्दिर तह तह गरेर निर्माण भएको छ । फेदीबाट खडकेरी हुँदै माथि पुगेपछि पहिलो तह प्रारम्भ हुन्छ । यो तहमा मन्दिर वरिपरि प्रदक्षिणा गर्न सकिने चौडा मार्ग छ । पर्खालको भित्तामा खोपाहरू छन् । हरेक तहमा यस्ता मार्गहरूको पर्खालमा खोपाहरू छन् । यी खोपाहरूमा विभिन्न कल्पका विविध मुद्राका प्रस्तर बुद्ध मूर्तिहरू रहेका छन् । तल्लो सुरका खोपाभित्र ध्यानी बुद्धका २७ मूर्तिहरू तीन गोरेटोमा घेरिएर रहेका छन् । बुद्धको जीवनसँग जोडिएका अनेकौँ किम्बदन्ती प्लकाउने चित्रहरू यत्रतत्र कुँदिएका छन् । मन्दिरको पहिलो तहको प्रदक्षिणा मार्ग भएको पर्खालमा माथिल्लो र तल्लो सुरमा गरेर दुई श्रृङ्खलामा रेखाचित्र कुँदिएका छन् । यस्तो मार्ग चौथो तहसम्म छ र अन्य तहमा एक श्रृङ्खलामा मात्र रेखाचित्र कुँदिएका छन् ।

बोरोबुदुर अर्चै रहस्यको पर्दाले ढाकिएको छ । बोरोबुदुर निर्माण गर्ने राजवंशको केन्द्र अज्ञात छ र सातौँ तथा आठौँ शताब्दीमा यसको निर्माण उपरान्त यसको उत्थान र पतनका कारण पनि ज्ञात छैनन् । महात्मा बुद्धका उपासकहरूले यसलाई परित्याग गरेको अवधि पनि ज्ञात छैन । तर यो अहिले फेरि एक पटक इतिहासको सघन अन्धकारबाट एकाएक उदित भएको छ ।

यसको आधार आयाताकार छ, सुर न्यूनकोणीय र माथिल्लो भाग गोलाकार छ । तले बेदी जस्तै सबैभन्दा शिखरमा एउटा प्रमुख स्तूप र तलबाट यसलाई घेर्ने स-साना स्तूपहरू छन् र प्रार्थनाका लागि छुट्टै विशेष कक्षहरू छैनन् । दक्षिणतर्फ वास्तविक फेदीको आंशिक भाग खुला गरिएको छ । महायान बुद्धको प्रतिबिम्बका रूपमा बुद्धत्व प्राप्तिका लागि आवश्यक दश खुड्किलाहरूको प्रतीक कथा नै बोरोबुदुरको विशेषता हो । यी दश खुड्किलाहरू मूलतः साररूपमा कामधातु, रूपधातु र अरूपधातु गरी तीन चरणमा विभक्त गर्नसकिन्छ । मन्दिरका

स्तूपहरूमा यी चरणका विभिन्न खुड्किलाहरू

प्लकाउने मनोहर र चित्ताकर्षक रेखाचित्रहरू कुँदिएका छन् । रेखाचित्रहरूले बुद्धको विभिन्न मुद्राको स्थितिलाई अति जीवन्तरूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

बोरोबुदुर शिखरमा रहेको विशाल स्तूप तथागतको प्रतीकका रूपमा देखिन्छ । यो स्तूपको व्यास ९.९ मिटर छ । बोरोबुदुरभित्र विभिन्न आसनमा बुद्धका विभिन्न मुद्राका ५०४ मूर्तिहरू छन् । यी मूर्तिहरू अब सग्लो वा अक्षत अवस्थामा छैनन् । केही मूर्तिका शरीरका भागहरू खडिण्डत छन्, कतिको शिरच्छेदन पनि भएको छ । यो विकृतिको कारण सायद भू-कम्प वा दुराशययुक्त विध्वंश वा स्मारिकाका रूपमा निजी संग्रहका लागि चोरी पनि हुन सक्तछ । कामधातु र रूपधातुका क्षेत्रमा १४६० भन्दा बढी पट्टिकाहरूमा बुद्धा कुँदिएका छन् । कामधातु कालखण्डसँग सम्बन्धित १६० उत्कीर्ण पट्टिकाहरू छन् । यी कुँदिएका बुद्धाहरूमा गौतम बुद्धको जीवनीका महत्त्वपूर्ण घटनाहरू दर्शाइएका छन् । कृषि कार्यको चिरस्थापित प्रविधि हलो जोतिरहेको दृश्य र पशु जगत्लाई दर्शाउने रेखाचित्रहरू पनि कुँदिएका छन् ।

निर्माणको डेढ शताब्दी पछिसम्म बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको तीर्थस्थल भएको बोरोबुदुर त्यसपछि अचानक अँध्यारो युगमा विलीन भयो । शैलेन्द्र राजवंशको पतनपछि तीर्थयात्रीहरूबाट पनि यो परित्यक्त रह्यो । अज्ञात करणबाट यहाँका बासिन्दाहरू घुरा उठेर पूर्वी जावामा नयाँ बसोबासका लागि बाहिरिए । बोरोबुदुर विस्मृत भयो, अलपत्र पन्यो र यसको ओजस्विता बाहिर आउन सकेन । मन्दिरको जताततै प्जारले ढाकियो । भू-कम्प र चट्याङ जस्ता प्राकृतिक विपदाहरूले बोरोबुदुरको अस्तित्व उजाड, एकाङ्की र विस्मृत रहन गयो । सत्रौँ शताब्दीमा आएर बोरोबुदुरबारे अल्प जानकारी प्राप्त भयो । बोरोबुदुरको दर्शनपछि जोगजकार्ताका राजकुमारको मृत्युभएको किम्बदन्ती छ । गौतम बुद्धको विषयमा भने केही सुन्नमा आएन ।

शताब्दीयौँदेखि बोरोबुदुरका स्तूपहरू सूर्योदयका साक्षी बनेर कल्पकल्प भोगेर आइरहेका छन् । उन्नाईसौँ शताब्दीको आरम्भमा बेलायतका गभर्नर जेनरल सर थामस स्टाभफोर्ड राफेल्सले घाँस र बुट्यानहरूको शिखरमा रहेको विशाल मन्दिर पत्ता

लगाउन उत्कट अभिरूचि देखाए । जेनरलले अन्वेषणका लागि आफ्ना अधिकारी कानै लिउसलाई त्यहाँ पठाए । तदुपरान्तदेखि बोरोबुदुरलाई उज्यालामा ल्याउने प्रयत्न निरन्तर चालु रहँदै आएको छ । सन् १८९६ मा उत्खननबाट प्राप्त मूर्ति र कुँदिएका प्रस्तरहरू थाइल्याण्डका राजा चुलालङ्कनलाई उपहार स्वरूप प्रदान गरिएको चर्चा पनि गर्ने गरिन्छ ।

सन् १९०७ देखि १९११ सम्मको अवधिमा प्रतिभा सम्पन्न र उत्कट अभिरूचि भएका डच इन्जिनियरले बोरोबुदुरको पहिलो सूक्ष्म र कष्ट साध्य पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न गरे । यसको पुनरुद्धारमा अकुत रकम खर्च भयो र बोरोबुदुरको मनोहारिता पुनः एकपटक कायम भयो । यसले आफ्नो सुन्दर स्वरूपको गन्त्रमुग्धतालाई प्रदर्शित गर्‍यो । घाम, पानी र हावाको प्राकृतिक प्रक्रियाबाट हुने अनिवार्य क्षति अहिले पनि बोरोबुदुरले बेहोरिरहेको छ । क्षयोन्मुख पत्थरहरू नै बोरोबुदुरको अस्तित्वलाई चुनौती दिने कारक देखिन्छन् । बढी जटिल स्थिति उत्पन्न हुन नदिन सन् १९६० मा बोरोबुदुरलाई तत्काल सहयोगको आवश्यकता रहेको घोषणा गरियो । सन् १९६३ मा बोरोबुदुरको पुनः स्थापना र उद्धारका लागि योजना

तयार पार्न शुरू गरिएपछि पनि कारणवश केही समय सो कार्य रोकिन गयो । अहिले यसको उद्धार कार्यमा युनेस्को मार्फत् अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय नै संलग्न छ र यसको उद्धार र पूर्व स्थिति बहालीका लागि अजङ्गको परियोजना छ ।

सन् १९७३ अगस्त १० देखि यसलाई नूतनावस्थामा ल्याउने कार्य प्रारम्भ भएको छ । यो कार्य आउँदो १०० वर्षसम्म जारी रहने अनुमान गरिएको छ । पुर्खाबाट प्राप्त यो अवर्णनीय सांस्कृतिक वैभव सन्तान दरसन्तानसम्म सुरक्षित रूपमा हस्तान्तरण गर्दैजाने व्यवस्था वास्तवमा प्रशंसनीय छ । यो समग्र विश्वकै वैभवं हो । विश्वका नागरिकहरूले नै यसको दर्शनबाट आनन्दित हुन पाउँछन् । मानव सभ्यताको उत्कर्षका रूपमा सिजित अत्युच्च कारिगरी र उत्कृष्ट कृति बोरोबुदुर विश्व सभ्यताको जीवन्त स्मारक पनि हो । नेपालीका लागि एउटा खिन्नताको कुरा के छ भने बोरोबुदुरसम्बन्धी प्रचार सामग्रीमा गौतम बुद्धलाई भारतमा जन्मेको भनी लेखिएको छ । यस भ्रमलाई सम्बद्ध क्षेत्रबाट हटाउनु पर्ने खाँचो छ ।

- साभार-गोरखापत्र

मनमा भगवान्

ॐ धर्मरत्न यमि
अनु. दिव्यरत्न तुलाघर

१. भय त्रास निक्कै परसम्म फर्काई ।
हाम्रो चित्तमा फुलेको फूल टिपौ ॥
मित्र ! आज हामी मिली पूजा गरी ।
मनको बहीमा भगवान् राखौ ॥

३. मनभित्र अशान्ति निर्मूल गरी,
शुभ-शान्तिद्वारा घरजम गरौ ।
प्रसन्न मनले पूजाभाव गरी,
भगवान् सबैको मनमा राखौ ॥

२. भगवान् जहाँ छ उहाँ निहुरी,
हृदयमा परिशुद्धभाव राखौ ।
बिन्तिभाव राखी हामी पूजा गरी,
मनमा भगवान् स्थापना गरौ ॥

४. पाप र ताप जति नै नाश गरी,
दिनुपन्थो भनी बरदान मागौ ।
भ्रम-भ्रान्ति जति सबै मेट्ने गरी,
मनको बहीमा भगवान् राखौ ॥

५. आ-आफ्ना मनमा शुभभाव राखी,
चित्तमल खुर्केर शीलमा बसौ ।
मित्र ! आज हामी मिली पूजा गरी,
मनमा भगवान् स्थापना गरौ ॥

आनन्दभूमि

बुद्धधर्म व मेमेगु धर्म

भिक्षु वेल्लनविल विमलरतन
अनु. भिक्षु पञ्जामूर्ति

२. गौतम बुद्ध देशित धर्म

गौतम बुद्ध देशित धर्म खै नाप मेमेगु धार्मिक देशना पाना च्वंगुया विशेष लक्षण यक्व दु । वर्तमान लोक्य दुगु मेगु ब्याक्क धर्मय् स्यनेकने याइगु धर्मया उपदेश देवभाषित खः । देवदेवतापिसं कनातःगु खंतकथं खः । हिन्दू धर्मया मूल ग्रन्थया रूप्य दुगु ऋग, यजुर्, साम, अथर्व वेद धार्मिक ग्रन्थय् दुध्याना च्वंगु अप्ठः धयाथें सूत्र देशनायापि व्यक्ति सु धयागु खने महु । लिपा जूलिसे व्वलना वंगु उपनिषद, पुराण ग्रन्थ व प्रबन्धत नं देवदेवतापिं नाप सम्बन्ध याना दुगु धका प्रकाश यानातःगु खने दु । इस्लाम धर्मया मूख्य जग हे शुद्ध कुराण ग्रन्थ खः । धर्मय् दुध्यागु दक्व मूल धर्म व प्रतिपत्तित थन दुध्याका तःगु खने दु । इस्लाम धर्म नालाकयाःपिं छम्ह हे जक असहाय अल्लाह नाया देवतां देव भाषितगु कुराण गेब्रियल नाया देवदूतयागु मार्ग नबिनायक मोहोमडं प्रकाशयाना दीगु धका इस्लाम भक्तिपिनिगु विश्वास खः । युदेव वा क्रिष्टियन धर्म निगुलिसं मूल ग्रन्थया रूप्य विश्वास, अभिमत प्वंका तःगु हे शुद्धगु बाइबल खः ।

युदेव धर्मया बाइबलय् पुलांगु तेष्टमेन्तयात जक स्वीकारयाना तःगु दुसा क्रिष्टियन धर्मय् पुलांगुयात थेंतु न्हूगु तेष्टमेन्तयात नं प्रमाणया स्वरूप्य अभिमत प्वंका तःगु खने दु । मेगु शब्दं धायेगु खःसा युदेवपिसं देवतापिन्त स्वीकारयाःसा जेसुयात देवताया पुत्रया रूप्य वा वसपोलयागु देशना देवतापिनिगु धापूया रूप्य स्वीकार मजुल । न्हाथे हे जूसांतबि बाइबलय् खने दुगु दक्व धापूत देववाक्य अथवा देवतापिसं देशना यानातःगु उपदेशया रूप्य खः । थुगु प्रकारं थुपिं दक्व धर्मया मूल धापूत देवतापिनिपाखें मनुष्यापिन्त प्राप्त जूगु दिव्यमय देशना वा उपदेशत खः । बुद्धधर्मय् खने दुगु विशेषाता बुद्ध देशित धर्म हे बुद्धधर्म खः, देवभाषित मखु ।

बुद्ध देशना स्वयं ज्ञानय् श्रेष्ठत्वय् थ्यंका बृद्धियाना मनुतपिसं मनुष्य जातिया लागि विमुक्तिया नितिं प्रकाशयाना तःगु धर्म खः । गौतम बुद्धयागु धर्मय्

दुध्याना च्वंगु त्रिपिटकय् दुध्यागु दक्व देशना व उपदेशत (लिपा थपेयाना तःगु वाहेक) बुद्ध वचन खः । वसपोलं प्रकाश यानाविज्यागु थःगु हे विचार वाहेक देवतापिनि पाखें प्राप्त जूगु देवसन्देश थुपिं मखु । वथें तुं थ्व लोक्य मद्गु छुं नं चिज वस्तुत निर्माण याइम्ह वा याःम्ह सुं व्यक्ति दुगु मखु । सत्ययात हे जक थःम्हं थुइका कया बुझे यानागु धका वसपोलं देशना याना विज्यात ।

"उप्पादो वा तथागता नं अनुप्पादो वा तथागता नं थिताव सा धातु धम्मद्वितीता धम्म नियामता इदप्पच्चयता तं तथागतो अभिसम्बुज्झति अभिसमेति, अभिसम्बुज्झित्वा अभिसमेत्वा आचिक्खति देसेति पस्सथाति"

तथागतपिं जन्म जूसां मजूसां हेतुफल धर्म लोक्य दयातुं च्वनी अले तथागतपिसं ज्ञानं थुइका कया लोक्य दयाच्वंगु यथातत्व थ्व खः धका स्पष्ट याना विज्याइ ।

(सयुक्तनिकाय निदानवग्ग)

बुद्धपिसं प्रकाश याना विज्याइगु हेतुप्रत्ययं निर्माण जुयावःगु चीज, वस्तु वा न्हापा सुयाकें न्यनातःगु नं मखसे लोक्य दयाच्वंगु यथातत्व धयागु थुकें स्पष्ट जूवइ ।

उकिं याना बुद्धधर्मय् बुद्ध देशना मेमेगु धर्म नाप समान मजूगु स्वतन्त्र अध्यापन धका स्वीकार यायेमाः । वथें तुं बुद्ध देशनाय् अन्तर्गत जुयाच्वंगु मुख्य अध्यापन छगू छगू नाप (संसदनयाना) हेरफेर याना स्वयेबले मेगु मुख्य धर्मय् स्पनिगु स्वयां बुद्ध देशना फरक जू धइगु खं स्पष्ट रूपं थुइका काये फइ ।

○

❀ विश्वको निश्चित विनाशबाट बचाउने एउटै मात्रै उपाय छ, त्यो हो बुद्धको सन्देश बढिसे बढि जीवनमा उतार्नु ।

- राष्ट्रपति डा. राजेन्द्र प्रशाद

बौद्ध गतिविधि

बुद्धपूजा

२०५७ कार्तिक २६, काठमाडौं -

स्वयम्भूस्थित आनन्दकुटी विहारमा निरन्तररूपमा सञ्चालन हुँदै आइरहेको बुद्धपूजा तथा धर्मदेशना कार्यक्रम यस कार्तिकपूर्णिमाका दिनमा पनि सम्पन्न भयो । आचार्य भिक्षु कुमार काश्यप महास्थविरसमक्ष शील प्रार्थना भई सम्पन्न गरिएको उक्त कार्यक्रममा भिक्षु अश्वघोष महास्थविरले बुद्धपूजा गर्नुभएको थियो भने भिक्षु संघरक्षितले सारगर्भित धर्मदेशना गर्नुभएको थियो ।

सो अवसरमा सानुभाई डंगोल परिवारले भिक्षु तथा अनगारिकाहरूलाई सांघिक भोजनदान दिनुका साथै उपस्थित उपासक उपासिकाहरूलाई पनि भोजन प्रदान गर्नुभएको थियो ।

दीपंखा महोत्सव लोकार्पण

२०५७ भाद्र ३, ललितपुर-

यथार्थ बौद्ध भावना जागृत गराई बुद्धयानको माध्यमबाट बौद्ध एकता कायम गर्ने अभिप्रायले राष्ट्रिय स्तरमा गठन भएको नेपाल बौद्ध परिषद्को तृतीय वार्षिक समारोह अखिल नेपाल भिक्षु महासंघका अध्यक्ष भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरको सभापतित्वमा ललितपुरको साताआकी स्मृति भवन कुपण्डोलमा अति भव्यताकासाथ सुसम्पन्न भयो ।

भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरबाट दीप प्रज्वलन गरी शुरु भएको सो समारोहमा परिषद्का संरक्षक सदस्य हेटौंडा स्वर्ण भण्डारका महारत्न वज्राचार्यबाट परिषद्का अध्यक्ष महीश्वरराज वज्राचार्यबाट लिखित दीपंखा महोत्सवको लोकार्पण गर्नुहुँदै श्री वज्राचार्यले नेपाल बौद्ध परिषद्को तर्फबाट यस्तै प्रकारका अन्य महिमामय बौद्ध ग्रन्थहरू पनि प्रकाशन हुनेछ भन्ने आशा व्यक्त गर्नुभएको सोबेला लेखक महीश्वरराज वज्राचार्यले समारोहमा गण्यमाण्य, विद्वानुवर्गको उपस्थितिबाट आफू निकै उत्साहित एवं गौरवान्वित भएको उल्लेख गर्दै निकट भविष्यमै यस्तै अर्को पुस्तक तयार गर्ने कुरा उद्घोषण गर्नुभयो ।

प्रसिद्ध बौद्ध विद्वान्, समाजसेवी, धर्मोदय सभाका महासचिव प्रा. सुवर्ण शाक्यले बुद्धयान स्मारिका तेश्रो अङ्क लोकार्पण गर्नुभयो । यसै क्रममा उहाँ श्री शाक्यज्यूले विविध सम्प्रदायमा विभाजित बौद्धहरूमा समन्वयात्मक एकता कायम गर्न नेपाल बौद्ध परिषद्ले अघि सारेको बुद्धयानको मर्ममाथि प्रकाश पार्नुहुँदै यस सम्बन्धमा आलोचना प्रत्यालोचनामा नअल्छी बौद्ध एकताको लागि बुद्धयानलाई आत्मसात् गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिनुभयो ।

मन्तव्यकै क्रममा परिषद्का महासचिव डा. लक्ष्मण शाक्यले बुद्धयान सम्बन्धमा एउटा स्टिक उदाहरण दिँदै भन्नुभयो- "श्रावकयान भरखर जन्मेको बालक जस्तै हो, त्यो पवित्र छ, निर्मल छ, विशुद्ध छ । परन्तु नाङ्गो छ । त्यसैले सुरक्षाको लागि मजबूत आवरणको खाँचो छ, त्यो आवरण हो महायान र त्यसलाई राम्रो पार्ने आभूषण हो वज्रयान । यी तीनै यानहरूको एकाकार हो बुद्धयान । अतः बौद्ध एकताको लागि बुद्धयानको भावना जागृत हुनु नितान्त आवश्यक छ ।"

परिषद्का जनसम्पर्क तथा प्रचार प्रसार समितिका संयोजक मीनबहादुर वज्राचार्यको स्वागत भाषणबाट शुरु भएको सो समारोहमा परिषद्का आजीवन सदस्य भू. पु. प्रमुख जिल्ला अधिकारी गोपालमान श्रेष्ठ, ललितपुरका भू. पु. मेयर बेखारत्न शाक्य, चित्रकार समाजका उपाध्यक्ष पूर्णमान चित्रकार, ब.आ.कनकद्वीप, कृष्णकुमार प्रजापति, पं. हेमराज शाक्य आदिले बुद्धयानको आवश्यकतामाथि प्रकाश पार्नुभएको थियो भने परिषद्का कोषाध्यक्ष कृष्णप्रसाद श्रेष्ठले समारोह सफल पार्नमा सहयोग गर्ने सबैमा धन्यवाद ज्ञापन गर्नुभएको थियो ।

सुश्री राज्यलक्ष्मी वज्राचार्यबाट उद्घोषण भएको सो समारोह सभापतिबाट पुण्यानुमोदन गरी समापन गरिएको थियो ।

कथिनोत्सव सम्पन्न

२०५७ कार्तिक २९, कीर्तिपुर-

कीर्तिपुरस्थित नगर मण्डप श्रीकीर्ति विहारमा आज थाइलैण्डका संघराजा सोमदेच ज्ञाणसंवर सकल

महासंघ परिणायकको प्रतिनिधित्व गर्दै थाइलैण्डबाट आएका २५ सदस्यीय श्रद्धालुहरूले कीर्तिपुरका भिक्षुसंघलाई कथिन दान गरियो ।

उद्योग, बाणिज्य तथा आपूर्ति मंत्री श्री रामकृष्ण ताम्राकारले कथिनोत्सव समारोहमा भन्नु-भयो, बुद्धको शान्ति, सद्भावना र सचरित्रताको उपदेशलाई हामीले आफ्नो जीवनमा जति सक्छ त्यति चरित्रार्थ गर्नु हाम्रो कर्तव्य हो । संघराजाको कथिन दानको नेतृत्व गर्नुहुने General Supit Worauthai ले कथिन दानको पुण्यानुभावबाट श्री ५ महाराजाधिराज तथा श्री ५ बडामहारानीको सुस्वास्थ्य र दीर्घायुको कामना गर्दै नेपालमा बुद्धधर्मको बढी प्रचार हुँदै जाने आशा गर्नुभयो ।

समारोहको प्रारम्भमा विहार प्रमुख भिक्षु सुदर्शन महास्थविरले शील प्रार्थना गराउनुभएको थियो भने कथिन दानमा भिक्षुसंघलाई चीवर वस्त्र औषधि इत्यादि दान गर्नुका साथै श्रीकीर्ति विहार र श्रीकीर्ति बौद्ध केन्द्रलाई ५ लाख ६० हजार रूपैया पनि प्रदान गरेको थियो । समारोहमा नेपालका लागि शाही थाई राजदूत, लुम्बिनी विकास कोषका उपाध्यक्ष र धर्मोदय सभाका अध्यक्षसहित बौद्ध संघसंस्थाका पदाधिकारीहरू पनि उपस्थित भएका थिए ।

वार्षिक उत्सव तथा साधारण सभा सम्पन्न

२०५७ कार्तिक २४, पोखरा-

नारायणस्थान मैत्रीचैत्यको प्राङ्गणमा नवनिर्मित सामूहिक विपश्यना ध्यानकक्ष मैत्रीसंघ भवनमा मैत्रीसंघ, पोखराको चौथो वार्षिक उत्सव तथा साधारण सभा सम्पन्न भयो ।

सामूहिक चैत्यपूजा र अनगारिका कर्मशीला समक्ष शील प्रार्थनापश्चात् शुरु भएको संघको वार्षिक उत्सव कार्यक्रममा तानसेन पाल्पाकी अनगारिका धम्मदिन्नाले पशुलाई समेत सद्कर्मको प्रभाव पर्ने अवस्थामा मानिसमा यसको रूचि बढी आवश्यकता र महत्त्व रहेको बारे धर्मदेशना गर्नुभएको थियो ।

सोअवसरमा पोखराकी समाजसेवी उत्तरकुमारी पालिखेले समाजसेवा र बहुजन हिताय बहुजन सुखायका लागि गरिने काममा युवा अवस्थामै लाग्नुपर्ने बताउनुहुँदै बुढेसकालमा ती प्रयासहरू मनले

चाहेर पनि तनले नदिने हुँदा मैत्रीसंघसंग आवद्ध युवाहरूले छोटो समयमा नै सफलता हासिल गरेकाेमा हर्ष प्रकट गर्नुभएको थियो भने मैत्रीसंघका सदस्य तथा हेल्मेटास पोखराका साधक बोधिरत्न वज्राचार्यले हेल्मेटासका विपश्यना साधक साथीहरू तथा मैत्री संघले बालबालिकाका लागि जुन उपलब्धिमुलक कार्यक्रम गर्दै आउनुभएको छ यसले सबैलाई हौसला प्रदान गरेको कुरा व्यक्त गर्नुभयो ।

धन्यवाद ज्ञापन गर्ने सिलसिलामा बोल्नुहुँदै मैत्रीसंघका अध्यक्ष विश्वरत्न शाक्यले आध्यात्मिकताको खोजी सम्प्रदायमा नभएर सुदृढचित्तले आफ्नै अन्तरमनभित्र गर्नुपर्ने बताउनुभयो ।

उक्त अवसरको पहिलो चरणमा संघका सचिव गोविन्द ताम्राकारले वार्षिक प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्नुभएको थियो भने कोषाध्यक्ष नीलकण्ठ उदासले रु. १४,७,३३३।-को आम्दानी र रु. १२,२,७४१।- खर्च सहितको वार्षिक आर्थिक प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्नुभएको थियो । वार्षिक उत्सव कार्यक्रममा लायन्स क्लब अफ अन्नपूर्ण पोखराको सहयोगमा विसान सिंगापुरबाट प्राप्त लुगाफाटाहरू मैत्री शिक्षा समूह र आसपासका गरीब तथा असहाय ११५ जना बालबालिकाहरूलाई अनगारिका कर्मशीलाले वितरण गर्नुभएको थियो ।

कार्यक्रमको दोश्रो चरणमा भएको संघको नयाँ कार्यसमितिको निर्वाचनमा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सचिव, सह-सचिव र कोषाध्यक्ष क्रमशः गोविन्द ताम्राकार, विक्रम उदास, भुवन ताम्राकार, नवीन उदास र सरोज शाक्य तथा सदस्यहरूमा दीपकलाल उदास, सुश्री सुनिता ताम्राकार, वृजमान ताम्राकार, नारायण ताम्राकार, नीलकण्ठ उदास र सडेन्द्र ताम्राकार निर्वाचित हुनुभएको छ ।

सो सभाको अध्यक्षता संघका अध्यक्ष विश्वरत्न शाक्यले गर्नुभएको थियो ।

आँखा शिविर सम्पन्न

२०५७ मंसिर २, कीर्तिपुर-

जापानको मोरिओका नगरका चश्मासेवा स्वयंसेवक समूहबाट कीर्तिपुरस्थित नगरमण्डप श्रीकीर्ति विहारमा ४० जना वृद्धाहरूको आँखा र चश्मा परीक्षा कार्य सम्पन्न गरी चश्मा प्रदान गरियो ।

१० जना जापानी आँखा र चश्मासेवा स्वयं-सेवक समूहको नेतृत्व संघका अध्यक्ष डा. माचुदा योजिले गर्नुभएको हो ।

आँखा र चश्मा परीक्षा र चश्मा सहयोगको प्रबन्ध नगरमण्डप श्रीकीर्ति विहार र श्रीकीर्ति जापानी भाषा केन्द्रबाट भएको छ ।

साहित्यकार सम्मानित

२०५७ मंसीर २, काठमाडौं-

नेपालभाषाका नाट्यविधामा विशिष्ट योगदान पुऱ्याउनुहुने सातजना साहित्यकारलाई मंगलबार एक समारोहबीच काठमाडौं महानगरपालिकाका मेयर केशव स्थापितले दोसला ओढाई सम्मान गर्नुभयो ।

सम्मानित व्यक्तित्वहरूमा साहित्यकार सत्यमोहन जोशी, ईश्वरानन्द श्रेष्ठ, भिक्षु सुदर्शन महास्वविर, दुर्गालाल श्रेष्ठ, रामशेखर नकमी र श्रीकृष्ण 'अणु' हुनुहुन्छ ।

नेपालभाषा मंकाः खलःका अध्यक्ष पद्मरत्न तुलाधरले उद्घाटन गर्नुभएको उक्त समारोहमा मेयर स्थापितले हनुमानढोका अगाडिको डीएसपी कार्यालय अन्तै पायकपर्ने ठाउँमा सार्ने र उक्त ठाउँमा नाट्यशाला बनाउने कुरा अगाडि बढिरहेको जानकारी पनि दिनुभयो ।

थाइराजदूतद्वारा निःशुल्क आँखा शिविर उद्घाटन

२०५७ मंसीर १२, कीर्तिपुर-

नेपालका लागि थाइल्यान्डका राजदूत पोथेप वानचिडाले युवा नेत्र सेवाको चौथो वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा नगरमण्डप श्रीकीर्ति विहारमा आयोजित तेस्रो 'निःशुल्क आँखा शल्यक्रिया शिविर' कार्यक्रमको उद्घाटन गर्नुभयो ।

त्यस अवसरमा नेत्रज्योति संघका अध्यक्ष डा. रामप्रसाद पोखरेल, श्रीकीर्ति विहारका प्रमुख भिक्षु सुदर्शन महास्वविर र युवा नेत्र सेवाका अध्यक्ष सिद्धार्थ रजितले पनि स्वास्थ्य संरक्षणका लागि जनतामा सचेतना जागरुकता आवश्यक भएको कुरा औल्याउनु भएका थिए ।

उक्त शिविरमा मोतिबिन्दु भएका २० जना आँखाका रोगीहरूको निःशुल्क शल्यक्रिया गरिने कुरा युवा नेत्र सेवाले जनाएको छ ।

तीनकुनेमा बुद्धमूर्ति बनाइने

२०५७ मंसीर २, काठमाडौं-

प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलनजिकै रहेको तीनकुनेमा ठूलो बुद्धप्रतिमा र बगैँचा निर्माणको लागि सरकारले सकारात्मक भएको बताउनुभएको छ । सो कुरा बौद्ध विहार संघ ललितपुरको रजतजयन्ती समापन समारोहमा व्यक्त गर्नुभएको थियो ।

रजतजयन्ती समारोहको श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवबाट समुद्घाटन गरिबक्सको थियो ।

विगत ३ वर्ष अगाडिदेखि नै तीनकुनेमा बुद्धप्रतिमा निर्माण गर्ने कुरा उठ्दै आए पनि सरकारले सहयोग नगरेका कारण सो कार्य पूरा हुन सकेको छैन ।

प्रम कोइरालाले सो अवसरमा बौद्धविहार संघ ललितपुरको स्थापनाकालदेखि नै उल्लेखनीय योगदान दिँदै आएका विभिन्न व्यक्तित्वहरूलाई कदरपत्र, प्रशंसापत्र र संस्मरणपत्र प्रदान गर्नुभएको थियो ।

सो अवसरमा उहाँले ललित बौद्ध कला प्रदर्शनी र १९ फिट अग्लो भैषज्य बुद्धमूर्तिको पनि अवलोकन गर्नुभएको थियो ।

उक्त प्रदर्शनीको करिब ७० हजार दर्शकले अवलोकन गरेको अनुमान छ ।

बौद्ध विहार संघ ललितपुरका अध्यक्ष तथा ललितपुर उपमहानगरपालिकाका प्रमुख बुद्धिराज वज्राचार्यको सभापतित्वमा सो समापन समारोह सम्पन्न भएको थियो ।

बौद्ध विहार संघको रजत महोत्सव समापन

२०५७ मंसीर ११, ललितपुर-

प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले हत्या, हिंसा, आतंकजस्ता विकृतिहरूबाट भगवान् बुद्धका अहिंसा, शान्ति र स्वतन्त्रताको सिद्धान्तबाट मात्र मुक्ति

पाउन सम्भव भएकाले बुद्धका सिद्धान्तलाई व्यवहारमा उतार्न सबै अग्रसर हुनुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिनुभएको छ ।

बौद्ध विहार संघको रजत जयन्तीका उपलक्ष्यमा अक्षेश्वर महाविहारमा आयोजित साप्ताहिक कार्यक्रम समापन समारोहलाई आइतबार सम्बोधन गर्दा प्रधानमन्त्री कोइरालाले उक्त कुरा बताउनुभएको हो ।

ललितपुर कलाको केन्द्र हो, यहाँका प्रत्येक घरमा कला र कलाकार छन्, यसलाई लोप हुन नदिई संरक्षण गर्नु हामी सबैको कर्तव्य हो भन्दै प्रधानमन्त्रीले अक्षेश्वर महाविहारमा प्रदर्शित स्थानीय युवा कलाकारहरूद्वारा निर्मित कलाकारिताबाट आफू अत्यन्त प्रभावित भएको बताउनु भयो ।

प्रधानमन्त्री कोइरालाले कोटेश्वर तीनकुनेमा भगवान् बुद्धको विशाल मूर्ति स्थापना गरी आकर्षक उद्यान बनाउने आफ्नो पुरानो योजना साकार पारेर नेपाल आउने र जाने पर्यटकहरूलाई विश्व शान्तिको सन्देश दिन काठमाडौं, ललितपुर र भक्तपुर नगरपालिकालाई अग्रसर हुन आग्रह गर्नुभयो ।

समारोहमा प्रधानमन्त्री कोइरालाले बौद्ध विहार संघको स्थापना कालदेखि हालसम्म उल्लेखनीय योगदान गर्ने तथा रजतजयन्ती समारोह सफल पार्न सहयोग पुऱ्याउनेहरूलाई कदरपत्र पनि प्रदान गर्नुभयो ।

समारोहका सभापति बौद्ध विहार संघका अध्यक्ष एवं ललितपुर उपमहानगरपालिकाका प्रमुख बुद्धिराज वज्राचार्यले अक्षेश्वर महाविहारमा छिट्टै नै नाक, कान, घाँटीको अस्पताल र ४२ फिट अग्लो बुद्धको मूर्तिसहितको उद्यान बनाइने कार्यक्रम रहेको जानकारी दिनुभयो ।

कोषाध्यक्ष हेमबज्र शाक्यले रजत जयन्ती समारोहमा ६ लाख ८ हजार ४०० रूपैयाँ खर्च भएको जानकारी दिनुभयो ।

धर्मानुशासक बुद्धघोष महास्थवीरले समारोहको प्रारम्भमा पञ्चशील प्रदान गर्नुभएको थियो ।

प्रधानमन्त्री कोइरालाले त्यही प्रदर्शित बौद्ध कला प्रदर्शनी पनि अवलोकन गर्नुभयो । सातदिने उक्त

प्रदर्शनी १ लाख ५० हजार भन्दा बढी दर्शकहरूले अवलोकन गरेको बताइएको छ ।

पुस्तक विमोचन

२०५७ मंसिर १६, काठमाडौं-

भिक्षु सुदर्शन महास्थविरका दातामा हुनु- भएका श्रीमती चन्द्रलक्ष्मी उपासिकाको जीवनीमा आधारित, नगर मण्डप श्रीकीर्ति विहारद्वारा प्रकाशित पुस्तक "जिगु थःगु बाखं" स्वयम्भूस्थित आनन्दकुटी विहारमा संघनायक भिक्षु अनिरुद्ध महास्थविरलाई छोरी आर्यताराद्वारा दान गरी विमोचन गरियो ।

सीमागृह सम्मत

२०५७ मंसिर १, काठमाडौं-

म्यानमारया यांगुनस्थित सद्धम्मरंसी ध्यानकेन्द्रया प्रमुख कर्मस्नाचार्य सयादो ऊ कुण्डलाभिवंसया निर्देशनय विश्वशान्ति विहारय ७ न्हुया ध्यान शिविर सञ्चालन जुल । विहारया श्रामणे, अनगारिका व उपासकोपासिकापि यानाः मुक्क ४५ म्ह सिनं व्वतिकाःगु उगु ध्यानशिविर वंगु कार्तिक ९ गते निसं १६ गतेतक सञ्चालन जूगु खः ।

वसपोल सयादोया निर्देशनय हे भिक्षु संघपिनि पाखें कार्तिक १६ गते विहारया चव्य च्वंगु धर्महलय "सासन वेपुल्ल प्रासाद सीमा" सम्मत जुल । सीमा वा उपोस्थागार धैगु भिक्षुपिनि विनय नियमकथं चीधंतःधंगु संघकार्य व उपसम्पदाकर्म यायेत मदयेकं मगाःगु थायु खः । वहे न्हूगु सम्मत जूगु सीमाय वसपोल सयादोया हे उपाध्यायत्वय आदिच्च श्रामणेरे न्हापांम्ह उपसम्पन्न भिक्षु जुयाबिज्यात । १२ म्ह कारक संघपिं सम्मिलित उगु उपसम्पदाकर्मय उपसम्पन्न भिक्षु आदिच्चोयात चतुप्रत्ययद्वारा सेवा यायेगु जिम्मा लालदरवार निन्दासी श्री साहु भाइराजा, बसुन्धरा तुलाधर सपरिवारपिसं कयाबिज्याःगु जुल । २२ दै दुम्ह भिक्षु आदिच्चो यौकन्हे शंकरदेव क्याम्पसय वी.वी. एस. स्वंगूगु दैय अध्ययन यानाबिज्यानाच्वम्ह खः ।

न्हूगु सम्मत जूगु सीमाय १५ न्हइ छुको यायेमाःगु उपासथकर्म नं वसपोल ध्यानगुरु सयादो ऊ कुण्डलाभिवंशसहित ६ म्ह भिक्षुसंघपिनि उपस्थितिइ कार्तिक २५ गते न्हापांगु संघ उपासथ सम्पन्न जुल ।

जातक कथा (वर्णानुक्रम अनुसार)

क्र.सं.	जातक कथा	जा. अं.	भाग तथा पृष्ठ संख्या
१.	अकतञ्जु	९०	५३४
२.	अकालरावी	११९	दु. ३७
३.	अकित्ति	४२०	च ४३८
४.	अगिगक	१२७	दु. ७०
५.	अण्डभूत	६२	४२२
६.	अहसद्	४१२	च. २७
७.	अह्वान	४२५	च. १३३
८.	अद्विसेन	४०३	च. १६
९.	अत्यस्सद्वार	८४	५१८
१०.	अननुसोचिय	३२८	तु. २५९
११.	अनभिरत	६५	४३६
१२.	अनभिरति	१२५	दु. २५९
१३.	अनुसासिक	११३	दु. २६
१४.	अन्त	२९५	तु. १६०
१५.	अपण्णक	१	१७२
१६.	अव्वन्तर	२८१	तु. ११३
१७.	अभिण्ह	२७	२९३
१८.	अमरादेवीपञ्च	११२	दु. २१
१९.	अम्ब	१२४	दु. ५५
२०.	अम्ब	३४४	तु. ३००
२१.	अम्ब	४७४	च. ३९९
२२.	अयकूट	३४९	तु. ३०७
२३.	अयोधर	५१०	प. ८०
२४.	अरक	१६९	दु. २१०
२५.	अरञ्ज	३४८	तु. ३११
२६.	अलम्बस	५२३	पं. २३२
२७.	अलीनाचित्त	१५६	दु. १५९
२८.	अवारिय	३७६	तु. ३८८
२९.	असकिय	७६	४७६
३०.	असम्पदान	१३१	दु. ७६

३१.	असदिस	१८१	दु. २४४
३२.	अस्सक	२०७	दु. ३२६
३३.	असातमन्त	६१	४१६
३४.	असातरूप	१००	५७४
३५.	असिलक्खण	१२६	दु. ६२
३६.	असिताभू	२३४	दु. ४१४
३७.	अहिगुण्ठक	३६५	तु. ३५६
३८.	आजञ्ज	२४	२८२
३९.	आदिच्चुपद्धान	१७५	दु. २२५
४०.	आपित्त	४२४	च. १२९
४१.	आयाचितमत्त	१७	२६६
४२.	आरामदूसक	४६	३७१
४३.	आरामदूसक	२६८	तु. ६९
४४.	आसङ्क	३८०	तु. ४०५
४५.	इन्दसमानगोत्र	१६७	दु. १८५
४६.	इन्द्रिय	४२२	च. १११
४७.	इल्लिस	७८	४९२
४८.	उच्छग	६७	४४३
४९.	उच्छिद्दभत्र	२१२	दु. ३४०
५०.	उदञ्चति	१०६	दु. ९
५१.	उदपानदूसक	२७१	तु. ७९
५२.	उदय	४५८	च. ३०६
५३.	उद्दालक	४२७	चु. ५०२
५४.	उदुम्बर	२९८	तु. १६४
५५.	उपासालहक	१६६	दु. २०१
५६.	उपानह	२३७	दु. ४०५
५७.	उम्मदन्ती	५२७	पं. २९१
५८.	उभतोभट्ट	१३९	दु. ९८
५९.	उरग	१५४	दु. १५२
६०.	उरग	३५४	तु. ३२४
६१.	उलूक	२७०	तु. ७६
६२.	एकपण्ण	१४९	दु. १२८
६३.	एकपद	२३८	दु. ४२३

१ दु. तु. आदि हिन्दी अनुदित जातक कथाको दु. तु. आदि भाग ग्रन्थ हुन् ।

० भिक्षु सुदर्शन महास्वविरद्वारा संग्रहित डायरीको पानाबाट